

KLEIO

**TIJDSCHRIFT VAN DE
VERENIGING VAN LERAREN
GESCHIEDENIS EN
STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)**

20e JAARGANG NR. 5

1979

Inhoud

KLEIO-DIDACTICA NIEUWE STIJL	225
Keuze van het onderwerp en doelstellingen	225
Aanwijzingen voor het gebruik van het materiaal	226
Aanwijzingen en opdrachten per cluster	227
LEERLINGENMATERIAAL	233
Aanwijzingen en opdrachten per cluster, vervolg	265
NAWOORD	270
Inschrijving Seminarium Jonge Leraren	272

ABONNEMENTEN. Een abonnement op Kleio kost per kalenderjaar f 60,—. Leraars geschiedenis en staatsinrichting, werkzaam in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland, komen alleen na goedkeuring van het bestuur in aanmerking voor een abonnement. Opgave voor een abonnement geschiedt schriftelijk bij de ledenadministratie V.G.N., Burg. Meineszlaan 10b, 3022 BH Rotterdam. Leden van de VGN ontvangen Kleio gratis.

Wij maken de leden er attent op, dat vanaf heden de ledenadministratie van onze vereniging nog uitsluitend schriftelijk benaderd kan worden op het volgende adres: Administratie V.G.N. Burg. Meineszlaan 10b, 3022 BH Rotterdam.

LOSSE NUMMERS van Kleio kosten f 5,—, tenzij anders vermeld. Bestelling geschiedt door overmaking van het juiste bedrag op gironummer 128701 t.n.v. penningmeester VGN te 's Gravenhage. Op girostrookje vermelden: jaargang, nummer en gewenst aantal exemplaren.

LEERLINGENMATERIAAL. Bestelling van het leerlingenmateriaal geschiedt door overmaking van het juiste bedrag op gironummer 128701 t.n.v. penningmeester VGN te 's Gravenhage, onder vermelding van:

KD 1, " 'n Land zonder leerplicht," en het gewenste aantal. De prijs bedraagt, inclusief portokosten: bij minder dan 10 exemplaren f 2,50 per ex., bij meer dan 10 exemplaren f 2,— per ex..

Redactie van Kleio-Didactica

Mevr. Drs. J. Rijken, Maasstraat 72 A III, 1078 HL Amsterdam, tel. 020-715133.
Mevr. Drs. M. Hegyi - Langenbach, Utrecht.
Drs. B. Molenkamp, Uden.

Aanmelding deelnemers cursus her- en bijscholing

In september 1979 hoopt de V.G.N. te kunnen starten met de derde ronde van de bijscholingscursus nieuwe stijl. Het is misschien gewenst om nogmaals in het kort iets te vertellen over het doel en de opzet van de cursus.

De bijscholingscursus heeft zijn ontstaan te danken aan wensen van twee groepen geschiedenisleraren. De eerste groep is vooral geïnteresseerd in didactische bijscholing. Daarvoor zijn in Nederland te weinig voorzieningen. De tweede groep heeft vooral belangstelling voor vakwetenschappelijke bijscholing, voor resultaten van recent wetenschappelijk onderzoek. Hiervoor funktioneerde tot 1977 de "Post-Academiale Vorming". Het vinden van gekwalificeerde sprekers voor deze bijeenkomsten bleek op den duur een steeds moeilijker taak. Ook vanuit de kringen van de Post-Academiale werd in de loop van de jaren zeer vaak de wens vernomen om meer mogelijkheden te scheppen in te gaan op de vraag hoe wetenschappelijke inzichten ook in de klas zouden kunnen en moeten functioneren. De moeilijkheden met de bestaande bijscholingsactiviteiten en de wenselijkheid vakwetenschap en didaktiek te combineren heeft tot de opzet van deze bijscholingscursus geleid. Het Departement verstrekt er de middelen toe en de V.G.N. heeft de organisatie ter hand genomen.

Het is de bedoeling dat de bijscholingscursus opnieuw in alle V.G.N.-kringen wordt georganiseerd. Een en ander hangt wel af van de aanmelding. Het Departement hanteert als norm een minimum van 20 aanmeldingen per cursusplaats.

De programmacommissie streeft ernaar dat in elke V.G.N.-kring per cursusjaar 2 onderwerpen aan de orde worden gesteld. Bij de keuze van deze onderwerpen wordt zoveel mogelijk rekening gehouden met de wensen van de cursisten. Ook de cursusavonden worden zoveel mogelijk in onderling overleg vastgesteld.

Aan elk onderwerp worden drie avonden besteed. Dit geldt niet voor het onderwerp verstedelijking en voor de didactiekcursus. Deze duren elk zes avonden.

Voor de eerste avond ontvangen de deelnemers het cursusmateriaal. Van de deelnemers wordt verwacht dat zij dit materiaal van te voren bestuderen.

Op een van deze avonden, meestal de eerste, is de schrijver van de lesbrief of een andere deskundige binnen het specialisme van het onderwerp aanwezig. De deelnemers kunnen hem vragen stellen, nadere informatie of verheldering, en met hem rond vakwetenschappelijke zaken in discussie treden. Het ligt voor de hand dat steeds verband wordt gelegd met het onderwijs, en wel in deze zin: de discussie zou enige helderheid moeten brengen over de vraag waarin de nieuwe wetenschappelijke inzichten verschillen van de gebruikelijke zienswijzen, zoals deze bijvoorbeeld hun neerslag hebben gevonden in de gebruikelijke schoolboeken.

De tweede en derde avond worden besteed aan didactische verwerking. Het gaat er dan om de nieuwe inzichten, die relevant zijn voor het onderwijs, in te passen in de bestaande lesmethodieken. Handelt de lesbrief bijvoorbeeld over recente historiografie van de koude oorlog, dan gaat het er bij de didactische verwerking om, het onderwerp "koude oorlog" didactisch gestalte te geven, met inbegrip van de nieuwe inzichten over dat onderwerp. De wijze waarop deze didactische verwerking gebeurt, hangt af van de keuze van de groep zelf. Daarbij moet men ervan uitgaan dat de cursusleider meestal geen specialist in het onderwerp nog vakdidacticus is. Hij is alleen gespreksleider. Hij leidt de bijeenkomst, doet voorstellen over de wijze waarop het onderwerp wordt aangepakt, maar is niet de deskundige, van wie men een cursus krijgt.

Ten aanzien van de didactiekcursus is enige toelichting noodzakelijk. In het cursusjaar 1976 - '77 heeft de V.G.N. een tien avonden durende didactiekcursus georganiseerd. Op veler verzoek opent de programmacommissie de mogelijkheid om deze in verkorte vorm te herhalen. Totale duur zes avonden.

De onderwerpen Verstedelijking en De Russische Revolutie van 1917 en De Duitse Revolutie van 1918 - 1919: een vergelijking, zijn ontwikkeld door het Centrum voor Maatschappij geschiedenis van de Erasmus Universiteit.

In Utrecht zal in het najaar van 1979 in een reeks van 6 cursusbijeenkomsten aandacht worden besteed aan de regionale geschiedenis van Utrecht en wijde omgeving en het gebruik van deze regionale geschiedenis in het onderwijs.

De cursusplaats Utrecht start op zaterdag 22 september 1979 met een excursie naar het fort Rijnauwen.

Tot slot nog enkele zakelijke mededelingen.

Het lesmateriaal wordt behalve bij de didactiekcursus betaald door het Departement. Deelnemers aan de didactiekcursus moeten aanschaffen "Geschiedenis op school", een uitgave van de firma Wolters-Noordhoff.

Aanmeldingsformulier voor 9 juni 1979 opsturen aan:

A.L. Verhoog,
Waterbieskreek 19,
Leiderdorp.

Aanmeldingsformulier cursus her- en bijscholing. Cursusjaar 1979 - 1980.
(Deelname is ook mogelijk voor niet V.G.N.-leden).

Naam

Adres

Plaats

Telefoonnummer

Voorkeur cursusplaats.

Wilt u een A plaatsen voor uw eerste keuze en een B voor uw tweede keuze.

1. Alkmaar	10. Haarlem
2. Arnhem	11. Heerlen
3. Amsterdam	12. Hengelo
4. Den Bosch	13. Leeuwarden
5. Breda	14. Maastricht
6. Eindhoven	15. Rotterdam
7. Goes	16. Utrecht
8. Groningen	17. Venlo
9. Den Haag (Leiden)	18. Zutphen
	19. Zwolle

Voorkeur onderwerp

Wilt u een A plaatsen voor uw eerste keuze en een B voor uw tweede keuze.

1. De Atheense Democratie: Irritatie of Inspiratie?
auteur : prof. dr. H.W. Pleket.
vakdid.: drs. C.J. van Horzen.
2. De Dekolonisatie: Het onvoltooide verleden.
auteur : dr. H.L.M. Obdeyn.
vakdid.: drs. J.G. Toebes.
3. De Historiografie van de Koude Oorlog.
auteur : drs. M. van Rossem.
vakdid.: J. Beetsma.
4. De ontmanteling der Instellingen. Een aanvulling op de leerboeken Staatsinrichting.
auteur : mr. M. Huizer.
vakdid.: dr. M.J.H. Post.
5. Verstedelijking. De ontwikkeling van steden in de negentiende en twintigste eeuw.
Serie P.A.O.-colleges van het Centrum voor Maatschappijgeschiedenis van de Erasmus Universiteit. (directeur dr. H. van Dijk).
6. Didactiekcursus.
7. Nieuwe inzichten in de Industrialisatie in Nederland, ca. 1850 - 1940.
auteur : dr. F.A.M. Messing.
vakdid.: dr. M.J.H. Post.
8. De Russische Revolutie van 1917 en de Duitse Revolutie van 1918 - 1919: een vergelijking.
auteurs: dr. J.M.W. Binneveld, dr. W. Blockmans, drs. H. Buiting, J. van Dalen, A. van der Ent, H. Vermeulen, drs. H. Vleezenbeek. (Erasmus Universiteit).
9. Het Nederlandse Koloniale Bestuur en de Ontwikkeling van Java in de negentiende en twintigste eeuw.
auteur : prof. mr. dr. C. Fasseur.
vakdid.: drs. L.G. Dalhuisen.
10. Feodaliteit en Kapitalisme in Latijns Amerika.
auteur : prof. dr. B.H. Slicher van Bath.
vakdid.: drs. J. Nabuurs.

Opsturen vóór 9 juni aan:
A.L. Verhoog
Waterbieskreek 19
Leiderdorp.

Kleio-Didactica nieuwe stijl

In het eerste nummer van de 20e jaargang van Kleio kondigde de redactie aan dat er in deze jaargang twee maal een Kleio-Didactica zou verschijnen. Het eerste nummer van die twee ligt nu voor U. Voor de nummers Kleio-Didactica is een aparte redactie gevormd, bestaande uit M. Hegyi-Langenbach, B. Molenkamp en J. Rijken. Mevrouw Rijken zorgt voor de nodige coördinatie met de Kleioredactie. Het eerste resultaat van die coördinatie, Kleio in A4 formaat, was van het grootste belang voor de Kleio-Didactica nummers. U zult n.l. in de Kleio-Didactica leerlingenmateriaal aantreffen in het binnenste gedeelte van het blad, en aanwijzingen voor de leraar, didactische verantwoording e.d. in het voorste en achterste deel. Het leerlingenmateriaal zal los na te bestellen zijn bij de ledenadministratie van de VGN, zie het omslag van dit blad. Voor het leerlingenmateriaal is het nodig dat illustraties tabellen e.d. mogelijk zijn. Daarvoor is het formaat A4 geschikt.

De redactie van Kleio-Didactica heeft dit eerste nummer zelf samengesteld. Het is de bedoeling de volgende nummers te laten verzorgen door sub-redacties die ad hoc zullen worden samengesteld en waarin een lid van de redactie zitting zal hebben. Wij menen dat er op scholen en lerarenopleidingen veel materiaal aanwezig is dat niet zonder meer voor publicatie geschikt is, maar dat met enige zorg en steun wel geschikt gemaakt kan worden, zodat een bredere kring daarvan kan profiteren. Het moet mogelijk zijn regelmatig een K-D nummer uit te brengen dat zal bestaan uit didactisch verantwoord lesmateriaal met een bijbehorende docentenhandleiding. Wij streven er naar gevarieerde nummers aan te bieden, die afwisselend lesmateriaal moeten bevatten voor de verschillende schooltypen waar leden van de V.G.N. werkzaam zijn. Daarom zal veel afhangen van de medewerking van de lezers. Wij verwachten dat U Uw opmerkingen over K-D nummers rechtstreeks aan deze redactie wilt sturen en vooral met gegevens over het verloop van de lessen waarin U het materiaal gebruikt hebt. En, indien enigszins mogelijk, vergezeld van materiaal dat U een aardige of noodzakelijke aanvulling vindt van een nummer – bijvoorbeeld kaartjes, statistieken, aansprekende bronfragmenten – zodat een aanvullende publikatie eventueel mogelijk wordt. Hetzelfde geldt voor de didactische verwerking: opdrachten van een ander type dan U in K-D gevonden hebt zijn zeer welkom, zeker als ze uitvoerbaar zijn gebleken in de les. Wij houden ons aanbevolen voor reacties van de lezers.

Redactie Kleio-Didactica.

Het onderwerp van dit nummer

Wij hebben gezocht naar een onderwerp dat voor een zo groot mogelijk aantal leerlingen bruikbaar zou zijn. Dat betekende dat het goed moest aansluiten bij aspecten van de geschiedenis die in het AVO/VWO een grote rol spelen, en bij de voor het LBO bestaande noodzaak om zoveel mogelijk aan te sluiten bij de eigen leefwereld van de leerlingen. Het betekende ook dat het materiaal bruikbaar moest zijn voor de laagste klassen van het voortgezet onderwijs.

Toevallig konden wij de beschikking krijgen over een brief afkomstig van schoolmeesters te Smallerland, die zij in 1834 richtten aan hun gemeentelijke overheid. De Heer J. Beetsma had daarvan een copie gemaakt waarvan wij gebruik mochten maken. Naar onze mening bevat deze brief zoveel mogelijkheden om leerlingen te confronteren met belangrijke aspecten van de geschiedenis dat wij besloten verder te zoeken naar ge-

schikt materiaal over het onderwijs en zijn relaties met sociaal-economische verhoudingen. Wij hebben het onderwerp beperkt tot de eerste helft van de 19e eeuw, en geen overzicht willen geven van onderwijs en samenleving vanaf 1806 tot heden omdat wij juist veel ruimte willen geven voor inleving en het zelf laten ontdekken van mogelijke vergelijkingen met het heden.

Dit stemt wel overeen met het Onderbouwrapport (Kleio, november 1976) waarvan wij de didactische aanpak in het algemeen onderschrijven. Om dezelfde reden zijn er veel suggesties gegeven voor zelfwerkzaamheid, en is een diagnostische toets opgenomen (zie cluster K). Voorbeelden hoe een lessenserie opgezet kan worden staan ook in Kleio 4, 1978. Hoewel de brief van de schoolmeesters daar wel aanleiding toe zou kunnen geven is niet gezocht naar materiaal over de bestuurlijke inrichting van Nederland. Wij denken dat het heel goed mogelijk is vragen van leerlingen daarover docerend te behandelen.

Doelstellingen

Keuze van materiaal impliceert keuze van inhoudelijke doelstellingen. Wij menen dat met het materiaal en de in het lera-rengedeelte opgenomen opdrachten de volgende doelstellingen realiseerbaar zijn:

- de leerling moet verschillende soorten onderwijs kunnen opnoemen
- de leerling moet een beredeneerde schatting kunnen geven van het deel van de bevolking dat arm was
- de leerling moet het verband tussen stand (klasse) en de kwaliteit van het ontvangen onderwijs kunnen omschrijven
- de leerling moet aan de hand van voorbeelden het toenmalig denken over de vormende waarde van onderwijs kunnen omschrijven
- de leerling moet verband kunnen leggen tussen het gering aantal onderwijzers op het totaal aantal leerlingen en opvattingen uit die tijd
- de leerling moet enkele liefdadigheidsinstellingen kunnen beschrijven
- de leerling moet een aantal verschillen kunnen opnoemen tussen de sociaal-economische verhoudingen toen en nu
- de leerling moet het verband tussen stand (klasse) en de kwantiteit van het ontvangen onderwijs kunnen omschrijven
- de leerling moet verband kunnen leggen tussen het gering aantal onderwijzers op het totaal aantal leerlingen en de economische verhoudingen van die tijd
- de leerling moet een aantal kenmerken van de Nederlandse samenleving in de eerste helft van de 19e eeuw kunnen opnoemen.

Bovendien menen wij dat het mogelijk is niet alleen het verleden aan de orde te stellen maar ook om hiermee de leerling bewust te maken van enkele belangrijke eigenaardigheden van onze eigen tijd. Daarom zijn ook opdrachten voor dit doel gemaakt.

Als vaardigheidsdoelen hebben wij nagestreefd:

- de leerling moet informatie kunnen ordenen
- de leerling moet conclusies kunnen trekken en deze motiveren
- de leerling moet onderscheid kunnen maken tussen de waarden van deze tijd en die van een vroegere periode
- de leerling moet een eigen mening kunnen formuleren die berust op de aangeboden informatie, eigen ervaring, en inleving.

Aanwijzingen voor het gebruik van het materiaal en mogelijkheden met andere middelen.

Het is niet de bedoeling een volledig uitgewerkte lessenserie te bieden die zonder meer overgenomen moet worden. Daarom zijn de opdrachten niet genummerd. Hoewel er in het algemeen wel een zekere volgorde is in de opdrachten gaan wij er toch van uit dat de leraar zal kiezen. Er zijn dus hier en daar inhoudelijke doublures, waarbij dezelfde inhoud voor meer en minder vaardige leerlingen toegankelijk is gemaakt. Ook komt U zeer uiteenlopende opdrachten tegen. Het is niet mo-

gelijk om opdrachten te maken die voor alle leerlingen van één bepaald schooltype en van hetzelfde leerjaar bruikbaar zijn: daarvoor zijn de onderlinge verschillen te groot. Wij hebben dus opdrachten gemaakt van zeer uiteenlopende moeilijkheidsgraad in de veronderstelling dat het vrij eenvoudig is om zelf opdrachten om te werken als er voor Uw klas geschikte voorbeelden zijn. In ieder geval zal het verstandig zijn de klas een apart werkschrift aan te laten schaffen voor dit onderwerp, waarin de leerling a.h.w. zijn eigen "schoolboek" maakt.

U vindt in dit nummer een pakket materiaal dat bestaat uit zeer uiteenlopende fragmenten, teksten en gegevens die in samenhangende clusters zijn geordend en wel als volgt:

- A De (herschreven) brief van de schoolmeesters in 1834.
- B Welke soorten lagere scholen er waren.
- C Wat er geleerd werd.
- D Uit de jaarverslagen van stadsarmenscholen.
- E De positie van de onderwijzers.
- F Het schoolverzuim.
- G Liefdadigheid.
- H Toestanden op school.
- J Vervoer.
- K Keesje en andere gevallen (diagnostische toets).

De eerste tekst, de brief van de schoolmeesters, bevat in de kern vrijwel alle elementen die in het andere materiaal zijn uitgewerkt. De bedoeling van deze ordening is dat een exemplarische werkwijze mogelijk wordt: de brief staat centraal. De opdrachten voor de leerlingen zijn niet opgenomen bij het leerlingenmateriaal zelf, maar bij het lera-rengedeelte gevoegd. Het is immers de bedoeling dat de leraar kiest welke onderdelen de meeste aandacht krijgen, en hoe.

Behalve het hier geboden materiaal zijn er veel mogelijkheden om de kennis van de leerlingen te verdiepen: in veel musea valt kleding, inrichting, schilderijen enz. uit de betrokken periode te bekijken. Bij musea is het van groot belang met opdrachten te werken die aan niet te grote groepen worden uitgedeeld, zie Kleio 5, 1978.

Het zou heel aardig zijn leerlingen zelf te laten constateren dat museumbezit veelal een ander beeld geeft dan wat uit dit materiaal naar voren komt: in musea zijn de hogere standen oververtegenwoordigd. Vooral bij schilderijen moeten die schilderijen worden uitgezocht die passen bij het onderwerp, vooral die welke informatie geven over wonen en kleden van diverse standen. Tips en ideeën vindt U behalve in het genoemde Kleio nummer ook in Museum en Geschiedenisonderwijs, 's Gravenhage, 1978. (Publikatie van de C.M.L.G.S. in afbouw).

En dan zijn er natuurlijk de openluchtmusea. Verder kan ook gedacht worden aan de hofjes, fundaties en gasthuisstichtingen waaraan ons land zo rijk is. Haast altijd is het jaartal in de gevel te vinden. Andere belangrijke hulpmiddelen: wandplaten, fotoboeken en geïllustreerde literatuur. Zodra groeps- of individuele opdrachten gedaan worden kan daar heel goed gebruik van gemaakt worden. Zo is bijvoorbeeld de wandplaat van Isings over vervoer in de 19e eeuw opnieuw uitgegeven in deel 5 van de serie Gulden Sporen. De informatie die erbij gegeven wordt is kostelijk en sluit prachtig aan bij "Vervoer" en bij "Keesje". Dan is er het boekje bij de televi-

sieserie "58 miljoen Nederlanders en het lager onderwijs." Maar ook boeken die met een ander doel uitgegeven werden bevatten nogal eens afbeeldingen die bij individuele of groeps-werkopdrachten gebruikt kunnen worden.

De afbeeldingen bij het leerlingmateriaal functioneren het best, als er opdrachten bij gegeven worden in de volgende trant:

Wie/wat is dit? Hoe kom je tot die veronderstelling? Zijn er nog meer argumenten die je bij je antwoord zou kunnen aanvoeren? (Antwoord is bijvoorbeeld: Dit is een nette burger, want ik zie een hoge hoed, een plechtig gezicht en in de tekst ben ik tegengekomen dat)

Tenslotte vermelden wij enige literatuur die ons bij onze voorbereiding van veel nut is geweest, en die mogelijk van dienst kan zijn bij het voorbereiden van verhalende of docerende les-gedeelten. De herkomst van het leerlingmateriaal wordt apart vermeld bij de lerareninformatie per cluster.

L.W. de Bree, *Het platteland leert lezen en schrijven*. Kampen 1947.

I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland*. Utrecht 1975.¹⁰ (van deze auteur is Stapvoets Voorwaarts, Bussum, 1970, geschikt voor bovenbouwleerlingen HAVO/VWO)

Ph.J. Idenburg, *Schets van het Nederlandse schoolwezen*. Groningen 1964.²

M.A.J.M. Matthijssen, *Klasse-onderwijs*. Sociologie van het onderwijs. Deventer 1972. Hiervan hfd. VI en VII.

R. Reinsma, *Scholen en Schoolmeesters onder Willem I en Willem II*. Den Haag z.j.

R. Reinsma, "Verslag van de (.) scholen in Noord en Zuid Holland" in: *Zuid Hollandse Studiën*, deel XI, Voorburg 1965.

Th. van Tijn, "Voorlopige notities over het ontstaan van het moderne klassebewustzijn in Nederland." in: *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie*, o.r.v. P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing, Den Haag 1977.

A.J.C. de Vrankrijker, *Een groeiende gedachte*. Assen 1959.

Aanwijzingen en opdrachten per cluster

A De brief van de schoolmeesters

Er is niet aangegeven welke opdrachten geschikt zijn voor individueel werk of voor groepswork. Dat is erg afhankelijk van de vaardigheden van de leerlingen. Ook het begripsniveau speelt een rol: opdrachten die in 2 HAVO wel individueel kunnen, zoals de brief van de vrouw, of het aanwijzen van regels of alinea's, zullen op veel LBO scholen waarschijnlijk beter in kleine groepjes gemaakt kunnen worden. Sommige opdrachten worden in verschillende vorm dubbel gegeven. De leraar kan dan kiezen tussen de opdrachten, of de tweede opdracht geven aan de leerlingen die moeite hebben met de analyse van de tekst. Er zijn enkele rollenspellen genoemd als voorbeelden, er zijn meer mogelijkheden. Dat geldt ook voor de andere opdrachten: er zijn meer mogelijkheden voor het aanvullen van gefingeerde brieven, het schatten van de sociale verhoudingen, het ordenen van factoren.

Het belangrijkste is dat de leerlingen via begrip van de inhoud van de brief komen tot inleving in de situatie en een mening

over wat er aan de hand was en hoe dat aangepakt zou kunnen worden.

Opdrachten

- Hieronder volgt een stukje van de brief die de vrouw van D. Broos schreef aan haar moeder. Vul de ontbrekende stukjes in. Je kunt die stukjes vinden in de brief van de schoolmeesters.

"Wij zijn gelukkig allen gezond en wel. Maar het is heel moeilijk om rond te komen. Dirk kwam deze week weer met weinig geld thuis. Hij had weer veel ouders tevergeefs aangemaand. Het is hier immers zo dat het schoolgeld

Maar in plaats van het geld krijgt hij vaak kwade woorden. Ze maken hem uit voor en Toch kan hij niet voor niets werken. We moeten er tenslotte van leven. Daarom moet hij er wel toe besluiten dat kinderen

Maar dat is ook niet prettig, want dan komt er niets van terecht. Nu heeft hij samen met de andere onderwijzers een verzoek gestuurd aan Ze vragen om het hier net zo te regelen als het bij jullie in Leeuwarden gebeurt, zodat het schoolgeld Als dat zou lukken hebben we minder zorgen."

- Waarom is het gezin van D. Broos dan uit de ergste zorgen?
- Wat is er aan de hand in Smallerland?
- Wat leren de kinderen op school volgens de onderwijzers? Wijs de zin aan waarin dat staat.
- In welke alinea staat dat de onderwijzers het slecht voor het land vinden als veel kinderen helemaal niet naar school gaan?
- Wat had je kunnen beleven als je ouders in 1834 het schoolgeld nog niet betaald hadden? Schrijf het in een brief aan je vriend of vriendin of doe een rollenspel met één ouder, je jongere zusje, en jezelf als kind dat net van school komt. (maximaal 10 minuten, en de klas kijkt of het echt gebeurd had kunnen zijn).
- Werden er veel kinderen van school gestuurd? Wijs de alinea aan die je gebruiken kunt om je antwoord toe te lichten.
- De onderwijzers zeggen dat de van school gestuurde kinderen in het wild rondlopen. Wat bedoelen ze daarmee? Is dat ook zo met kinderen die nu bijvoorbeeld wegens wan-gedrag drie dagen van school gestuurd worden?
- Smallerland moest beslissen over betaling door de grietenij in plaats van betaling door elke ouder apart aan de onderwijzer. De grietman overlegt met 2 assessoren om een voorstel aan de raad te doen. Kijk bij het rollenspel hierover of de goede argumenten zijn gebruikt, of de spelers zich wel gedragen als deftige mensen uit 1834 en of ze goed op de hoogte zijn van de situatie. (De leraar wijst 3 spelers aan).
- In hun brief geven de onderwijzers allerlei argumenten om het schoolgeld voortaan door de gemeente aan hen te laten betalen.

Kruis nu de alinea's aan waarin je argumenten vindt die passen bij

A = het eigenbelang van de onderwijzers

B = het belang van de leerlingen

C = het belang van de hele streek of het land.

Alinea	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
A											
B											
C											

- Welke leerlingen hadden de meeste kans om van school gestuurd te worden en welke hadden de minste kans daarop?
- Voor wie zouden de armbesturen het schoolgeld betalen? Werden die leerlingen ook vaak van school gestuurd?
- Wat vind je van de mening van de onderwijzers in alinea 9? (Kan heel goed in rollenspel naar voren komen, bijvoorbeeld gesprek tussen onderwijzer en rijke boer, gesprek tussen onderwijzer en landarbeider, gesprek tussen twee rijke boeren).
- Hoeveel verschillen kun je opnoemen tussen toen en nu?
- Wat vind je van het voorstel van de onderwijzers? Geef zoveel mogelijk argumenten voor je mening.
- Waarom zit jij op school? Geef 3 antwoorden: 1 is wat je zelf denkt, 2 is wat je ouders of verzorgers vinden, 3 is wat je leraar vindt.
- Denk je dat de brief van de vrouw van D. Broos ook uit een archief komt? Verklaar je mening.

Mogelijke toetsvragen

- Kruis het goede antwoord aan.
Het minste onderwijs kregen
de kinderen van de rijken 0
de kinderen van de door het armbestuur bedeelden 0
de kinderen van het gewone volk 0
de kinderen van de gewone burgers 0
- Wie moesten er meer gaan betalen toen het voorstel van de onderwijzers werd aangenomen?
- Waarom vonden de onderwijzers het slecht voor de kinderen als ze van school gestuurd werden? Geef minstens 3 redenen.

B Welke scholen waren er?

Herkomst van de gegevens:

B 6 stamt uit R.G. Rijkens, *Roosje Vroomhart of het derde leesboekje voor de meisjesscholen*. Leeuwarden 1827.

Alle andere teksten zijn in modern nederlands vertaalde fragmenten uit R. Reinsma, "Verslag van de lagere, middelbare en Latijnse Scholen in N. en Z. Holland." in: *Z. Hollandse Studiën*, deel XI. Voorburg 1965.

Doelstellingen:

1. Inzicht bij de leerling in het standskarakter van de Nederlandse samenleving in de eerste helft van de 19e eeuw: stand bepaalde welk soort onderwijs men ontving.

2. Het door de leerling zelf trekken van de conclusie dat vak-onderwijs niet bestond. Een beroep wordt in de praktijk geleerd. Dit wijst op een statische, traditionele maatschappij, waarin industrie ontbreekt. Deze conclusie hoeft in dit stadium nog niet getrokken te worden, maar wel aan het eind van het gehele onderwerp.
3. Het door de leerling zelf trekken van de conclusie dat armoede niet verborgen gehouden kon worden. Met name in de lagere regionen worden zeer fijne onderscheidingen getrokken: armenscholen, tussenscholen, burgerscholen.
4. Het zich realiseren dat illustraties informatief kunnen zijn.

Toelichting bij doelstelling 1:

Wat betreft het standskarakter van het onderwijs is de toenmalige terminologie van betekenis. Onder lager onderwijs verstond men een bepaald niveau van onderwijs, voldoende voor de lagere standen. Dé school voor lager onderwijs was de burgerschool. Armenscholen en tussenscholen waren min-of-meer-schoolgeldvrije kopieën van de burgerschool. Het lager onderwijs werd in de 1e helft van de 19e eeuw sterk uitgebreid als gevolg van Verlichtingsdenken en van het idee dat onderwijs het armoedeprobleem zou helpen oplossen. Gemeenten kregen de opdracht hier zorg voor te dragen (Onderwijswet 1806). De vakken aardrijkskunde en geschiedenis waren overigens facultatief, deze werden niet verplicht voorgeschreven. Onder middelbaar onderwijs verstond men onderwijs voor de middelstand, waarmee de hogere burgerij werd bedoeld. Deze stand stond namelijk tussen de lagere burgerij en de hoogsten der samenleving in. Het middelbaar onderwijs vond plaats in de Franse School. Aangezien kinderen uit deze middelstand bij voorkeur niet samen met kinderen uit de lagere burgerij op een school gingen (op dorpen kon het vaak niet anders), hadden veel Franse Scholen een "onderbouw", waar lager onderwijs werd gegeven. Zo'n school heette dan Nederduits-Franse School. Daarnaast bestonden er aparte Nederduitse scholen, dat wil zeggen lagere scholen, meestal op particuliere basis.

Hoger onderwijs was onderwijs voor de Geleerde Stand (dwz voor kinderen waarvan de vader universitair onderwijs had gevolgd) en voor de toplaag in de samenleving, het Patriciaat. Het voortgezet tevens voorbereidend wetenschappelijk onderwijs voor de kinderen uit de Geleerde Stand was de Latijnse School. Op de Universiteit werd namelijk les in het latijn gegeven. Veel kinderen uit het Patriciaat volgden huisonderwijs waarvan het niveau natuurlijk geheel afhing van de meesters die de ouders voor hun kinderen wisten aan te trekken. Deze kinderen volgden niettemin, geheel volgens hun stand, hoger onderwijs dat rechtstreeks toegang gaf tot de universiteit. In dit verband is het tevens interessant dat het onderwijsniveau van de Latijnse Scholen (dwz hoger onderwijs) vaak ver beneden het peil der Franse Scholen lag. Een bewijs te meer dat de termen lager, middelbaar en hoger onderwijs in die tijd standsonderscheidingen waren, die niets zeggen over het niveau van het onderwijs.

Tot aan de Mammoetwet hebben wij deze termen gehandhaafd, zij het inmiddels met de betekenis van verschil in onderwijsniveau. Daarna werd de terminologie primair, secundair en tertiair onderwijs ingevoerd. Kinderen die tegenwoordig primair onderwijs volgen spreken zelf van "de basisschool" en niet meer van "de lagere school." Daarom is in de tekstjes van dit cluster B de term basisschool ingevoerd, al

klinkt dit zeer anachronistisch. Een belangrijker overweging was dat het gebruik van deze term ons inziens de leerlingen gemakkelijker doet inzien wat nu precies het verschil is tussen ons basisonderwijs en de lagere school in de 1e helft van de 19e eeuw, die bedoeld was voor de lagere klassen.

Vragen/opdrachten

- Op welke leeftijd gingen de kinderen in het algemeen naar school? Vermeld de nummers van de teksten, waar je je antwoord gevonden hebt.
- Welke kinderen gingen vaak pas op later leeftijd naar school? Hoe kwam dat? Vermeld weer de nummers van de teksten.
- Wat is er aan de hand in Oudbeijerland? In welke plaats komt iets dergelijks ook voor?
- Maak de volgende tabel af en zorg dat je per plaats alle soorten scholen opschrijft.

	SOORTEN SCHOLEN				
Den Haag	bewaarschool				

- Er staat ergens (waar?) dat de kinderen op de armenschool genoeg leren om later een beroep te kunnen uitoefenen. Zou op zo'n school dan extra beroepsonderwijs gegeven worden? Of zou men vinden dat beroepsonderwijs eigenlijk niet nodig is? Wij tegenwoordig hebben in ieder geval apart beroepsonderwijs. Waarom vinden wij dat nodig?
- Aan een Franse School werd vaak ook basisonderwijs gegeven. De kinderen die op zo'n school zaten bleven van het begin tot hun 16e jaar op één school. Zoiets komt bij ons bijna nooit voor, maar bij hen was dat heel normaal. Waarom bij ons niet, en bij hen wel???
- Er wordt ergens gesproken over de verschillende standen (waar?) en over onderwijs dat afgestemd is op een bepaalde stand (waar?). Maak een lijstje van alle standen die je hebt kunnen vinden, te beginnen met de laagste stand. (Laat nog wat ruimte open, zodat je later nog iets kan bij-schrijven, als je misschien nog meer gegevens vindt) Hierbij moet je wel bedenken dat men in die tijd veel onderscheid maakte tussen lagere en hogere burgers.
- Waarmee zouden de lagere burgers hun geld verdienen?
- Waarmee zouden kinderen die van de armenscholen komen, hun geld verdienen?
- Tot welke stand zal het meisje met de hoed behoren? En tot welke stand het meisje met de schort?

Toetsvragen

- Zaten op armenscholen altijd alleen maar kinderen van armen?
- Waarom leidde de onderwijzer van Oudbeijerland zo'n armelijk bestaan?

- Streep het juiste antwoord aan:
In dorpen waren minder/evenveel/meer verschillende soorten scholen als in steden.
- Waarom zaten er op Franse scholen geen armenkinderen?

C Wat werd er geleerd?

Herkomst van de gegevens:

- C1 J.H. Meysen, *Lager onderwijs in de spiegel der geschiedenis*. 's Gravenhade 1976.
- C2 H.W.C.A. Visser, *Beknopte beschrijving van de armenschool te Sneek*. Sneek 1824.
- C3 uit Meysen, zie C1.
- C4 Ph.J. Idenburg, *Schets van het Nederlandse schoolwezen*. Groningen 1964.²

- C5 H.W.C.A. Visser, *Circulaire, inhoudende opmerkingen* (.) Ijsbrechtum 1824.
- C6 R. Reinsma, *Scholen en schoolmeesters onder Willem I en Willem II*. Den Haag z.j.
- C7 R. Reinsma, Verslag van de lagere en middelbare en Latijnse scholen in N. en Z. Holland," in: *Zuid Hollandse Studiën*, deel XI. Voorburg 1965.
- C8 R.G. Rijkens, *De lieve Betje*. Leeuwarden 1827.
- C9 P.F. Hubrecht, *De onderwijswetten in Nederland*. 's Gravenhage 1881.
- C10 H. ter Schegget, *Het kind van de rekening*. Alphen a/d Rijn 1976.
- C11 O.G. Heldring, *In het zweet uwes aanschijns zult gij brood eten*. Arnhem 1844.
- C12 Zie C11.

Aanwijzingen.

Bij de volgende opdrachten zijn een aantal bedoeld voor groepswork. Bij deze opdrachten is een + geplaatst. De bedoeling is de leerlingen van een aantal belangrijke factoren te doordringen, zoals

- je "gelijk" berust op het afwegen van verschillende gegevens
- principiële beslissingen over welke leerlingen de aandacht moesten hebben van de bevoegde leerkracht en welke het met de hulpmeester moesten doen (goede, slechte en veel, weinig betalende)
- opvattingen over de rol van het onderwijs
- verschil tussen de mogelijkheden voor de leerlingen i.v.m. de stand van de ouders (bijvoorbeeld het schema)

Eén groepsworkopdracht is bij wijze van voorbeeld voor de procedure al uitgewerkt. De verwerking van de resultaten van

het groepswork biedt de leraar gelegenheid zelf accenten te leggen.

Afhankelijk van de leerlingen moeten sommige opdrachten voorzien worden van een uitvoeriger instructie (waarvan voorbeelden te vinden zijn), of een uitvoerige instructie gereduceerd worden tot een globalere opdracht.

Zo moet de opdracht over meneer Wolff in Grouw misschien in stappen verdeeld worden voor sommige klassen (zie het voorbeeld), terwijl het maken van het plattegrondje door sommige leerlingen gedaan kan worden zonder voorafgaande opdrachten over vakken en aantallen leerlingen.

Het is heel goed mogelijk sommige opdrachten te geven aan verschillende groepen. De verslaggeving is dan erg belangrijk. De opdrachten over plattegrond, dagrooster onderwijzer Amsterdam, nieuwe "tussentijdse" leerlingen zouden daarvoor kunnen dienen. Naast verslaggeving op bord, flap of mondeling is het goed mogelijk om nieuwe groepen te vormen die bestaan uit leden van de verschillende oude groepen en aan die nieuwe groepen de opdracht te geven: geef de beste oplossing. De resultaten zouden dan door elke groep verdedigd moeten worden in een klasgesprek waarbij de leraar zorgt dat de belangrijkste overwegingen alle aandacht krijgen.

Het vraagje over het nu wel en niet zeker weten zou kunnen functioneren als een hulp bij het leren eigen veronderstellingen te formuleren en deze eventueel te herzien of bij te stellen. Daarvoor zou deze vraag verwerkt moeten worden in een klasgesprek, en later in de lessenserie terug moeten komen met de vraag of e.e.a. veranderd is.

Het verdient aanbeveling de stukjes uit Heldring samen met de klas te lezen. Na het verwerken van de clusters A, B, C en D moeten de leerlingen de relatie tussen stand/klasse en het ontvangen onderwijs kunnen omschrijven, verschillende soorten onderwijs kunnen opnoemen, het percentage armen bij benadering kunnen schatten, en een aantal problemen als gevolg van het gering aantal onderwijzers kunnen omschrijven. T.a.v. de andere inhoudelijke doelstellingen is de leerling nog onderweg!

Opdrachten

- Hieronder volgen een aantal beweringen. Van elke bewering moet je aangeven of hij waar is of onwaar, en bovendien in het hokje er achter invullen uit welk tekststukje blijkt dat je gelijk hebt. (Of: tekststukjes!) De eerste bewering is als voorbeeld al ingevuld.

	waar	onwaar	
1. Rekenen kostte meer geld aan de ouders dan alleen leren lezen.	×		C5
2. Als de school open was kregen alle leerlingen onderwijs, net als nu.			
3. De leerlingen waren verdeeld in 3 klassen.			

4. De leerlingen kregen allen les in lezen, schrijven en rekenen.			
5. Alle onderwijzers gaven les in lezen schrijven, rekenen en aardrijkskunde.			
6. Op sommige scholen kreeg je ook geschiedenis, Bijbelkenis en zingen.			
7. De verschillende klassen van een school zaten niet bij elkaar.			

- Vul bij de onderstaande zinnen twee antwoorden in bij elke zin.

Ik weet nu dat vroeger op school

Ik weet niet zeker of vroeger op school

- Maak het dagrooster van de onderwijzer in Sneek voor een maandag. Denk aan alle klassen die hij kreeg!
- Was de indeling van de lestijden in Sneek volgens de aanwijzingen van de algemene schoolorde? Waarom hebben ze het zo gedaan in Sneek denk je?
- Hoeveel kinderen konden er wel in één klas zitten in Sneek, Amsterdam en Grouw?
- Heeft meneer Wolff in Grouw dat goede resultaat helemaal alleen bereikt? Hoe weet je dat?
- Wat konden de knapste kinderen als ze van school gingen? Hoe weet je dat? Gebruik hiervoor verschillende tekstjes. (Misschien heb je ook wat steun aan de brief van de schoolmeesters).
- Op welke school had jij het liefst gezeten?
- Je moet antwoord gaan geven op de volgende vraag:
Welke kinderen kregen het *minste* onderwijs (zowel in aantal *schooluren* als in aantal *vakken*), welke kinderen kregen het *meeste* onderwijs, en welke kinderen *zaten daar tussenin*. (Er waren ook kinderen, die geen onderwijs kregen). Om de vraag te beantwoorden moet je *eerst* uit alle teksten die kiezen welke je kunt gebruiken, *dan* de teksten verdelen in je groepje waarbij elke gekozen tekst door 2 van jullie groepje wordt bekeken, en dan samen proberen het antwoord in te vullen.

- Het minste onderwijs kregen de kinderen van, ze kregen vaak alleen, dat kwam doordat
 - Het meeste onderwijs kregen de kinderen van, ze kregen vaak les in, dat kwam doordat
 - De kinderen van kregen vrij veel onderwijs, ze kregen meestal
 - Er waren ook kinderen die helemaal geen onderwijs kregen, dat waren de kinderen van
- Hoeveel verschillen weet je nu tussen het lager onderwijs omstreeks 1825 en nu?
 - In C11 staat "het is eene weldaad voor de arme eene brei-, naai- of spinschool bezoeken." Vertaal dat stukje, je begint als volgt:
Ik (=Heldring) vind dat de arme meisjes

- In C12 staat "doe hen trouw ter school gaan moet men hen op het werk doen." Vertaal dit stukje, je begint als volgt: de arme jongens moeten regelmatig naar school gaan
- Maak een dagrooster van een onderwijzer op een tussenschool in Amsterdam. Let op: hij had drie klassen in dezelfde ruimte! Houd je bij de taken voor de hulponderwijzers of ondermeesters aan de voorschriften van de "Algemene Schoolordre," want als je er meer aannam kreeg je dat niet betaald. Maar je mag wel slim zijn.
- Zou jij gratis rekenen gegeven hebben? (Denk aan wat de schoolmeesters schreven over kinderen die niet genoeg leerden).
- Maak een plattegrond van de indeling van de leerlingen in een Amsterdamse school.
- Welke voordelen had de school in Sneek boven die in Amsterdam waar de leerlingen tegelijk op school waren? En welke nadelen?
- Het was altijd de gewoonte geweest dat de kinderen hun eerste schooldag hadden als de ouders vonden dat het tijd werd. Het hele jaar door kwamen er dan nieuwe leerlingen op school. In 1806 was dat veranderd. Maar omdat het zo nieuw was namen ze in Sneek bijvoorbeeld nog 4x per jaar nieuwe leerlingen aan, kinderen die 5 jaar geworden waren.
Hoe zou je dat probleem het beste op kunnen lossen als je de onderwijzer was?
- Waarom is het nu heel gewoon dat elke klas een eigen lokaal heeft (behalve op heel kleine scholen), en dat een klas veel kleiner is dan toen? Hoe komt het? Wat is er dan veranderd? Waarom deden ze dat toen niet?
- Wat het onderwijs duurder in 1825 of in 1979? Wie betaalt het nu? En toen?
- Welke dingen moesten de kinderen beslist leren om een baantje te kunnen krijgen en zich behoorlijk te gedragen?
a. Volgens jou b. Volgens de opvoeders van die tijd.
- Vul het volgende schema in. Bij elke groep moet je invullen wat *die* meisjes en jongen volgens jullie leerden in de tijd tussen 1820 en 1850. Je moet daarbij je afvragen of wat je invult voor de *meeste* meisjes en jongens *van die groep* zo was. Als het maar voor een klein deel was vul je het niet in. Dit is een moeilijke opdracht, dus rustig nadenken en overleggen!

	armen	"fatsoenlijke burgers"	rijkeren.
meisjes van 5-9 jaar			
jongens van 5-9 jaar			
meisjes van 9-14 jaar			
jongens van 9-14 jaar			

A = aardrijkskunde B = bijbellezen D = dansen
 F = frans G = geschiedenis van Nederland L = lezen
 M = muziek N = natuurkennis R = rekenen
 S = goed schrijven s = beetje schrijven Z = zingen

- Kijk naar de laatste regels in C 12. Het gaat over de eetlust van de jongens. Wat denk je dat Heldring bedoelt? Geloof je dat wat hij zei waar was? Waarom denk je dat?
- Denk je dat de armen vaak het liedje konden zingen "beter eens weelde dan altijd armoede?" Waarom denk je dat? (C12)

Toetsvragen

- Streep de onjuiste woorden door.
 Er zater toen meer/evenveel/minder kinderen op school als nu het geval is.
 Er zaten toen meer/evenveel/minder kinderen in een lokaal.
 De kinderen leerden meer/evenveel/minder dan wij op de lagere school.
 De kinderen van "het gewone volk" gingen vaak wel/niet naar school.
- Vul de ontbrekende woordjes in.
 Je kon naar school vanaf je jaar. Veel kinderen gingen vroeg van school af want dan moesten ze Ze konden dan nog wel een beetje leren, maar dat moest dan De kinderen van de welgestelden kregen onderwijs dan de anderen, ze kregen ook andere vakken, ze kregen meer en

D Het weldadig verschil

Herkomst van de gegevens

Jaarverslagen van de stadsarmenschole te Amsterdam, aanwezig bij de gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam.

Doelstelling

1. Het inzicht dat onderwijs aan de armsten weliswaar nodig werd gevonden, maar dat dit perse niet bedoeld was om stijging op de maatschappelijke ladder te bevorderen. De armenkinderen ontvingen niet meer onderwijs dan nodig was om in hun stand hun brood te verdienen. Verder werd hen ingeprent dat God de standen ingesteld had en dat de lagere standen aan de hogere eerbied en achting verplicht waren.
2. Het zelf trekken van de conclusie dat er bij velen niettemin de vrees bestond dat onderwijs bij de armen ontevredenheid zou opwekken. Het grauw wordt kennelijk als een niet in de samenleving geïntegreerde groep gezien, als gevaar.
3. Het zelf trekken van de conclusie dat het moeilijk is om werk te vinden. Tevens de conclusie dat industrie nog niet voorkomt.
4. Het zelf trekken van de conclusie (al zal enig hulp hierbij wel nodig zijn) dat in de 1e helft van de 19e eeuw er niet veel verandert: na 25 jaar zijn er nog steeds armenschole, nog steeds wordt de standenmaatschappij verdedigd, nog steeds wordt ieder jaar hetzelfde ritueel in de Lutherse kerk gehouden. Een heel verschil met de ontwikkelingen in onze tijd!

Vragen en opdrachten

- In welke tekstjes worden dingen genoemd die kinderen ook moesten leren, behalve de gewone schoolvakken? Welke dingen zijn dat? Waarom moesten ze dat ook leren?
- Konden de kinderen, als ze van school kwamen gemakkelijk een betrekking vinden? Hoe heb je je antwoord gevonden, en waar heb je het gevonden?
- Noem eens een aantal betrekkingen die de oud-leerlingen van de armenscholen vaak bekleedden? Waar heb je dat gevonden?
- Sinds wanneer hielden de stadsarmenscholen bij wat voor betrekkingen de kinderen gevonden hadden? Waarom hielden ze dat bij?
- Uit welke tekstjes blijkt dat er mensen waren die bang waren dat de armen opstandig zouden worden, als ze méér onderwijs kregen?
- Vinden de voorzitters van de curatoren dat men daar nu echt bang voor moet zijn? (Je gaat dus de mening van iedere voorzitter bekijken)
- Zet een 1 bij de bewering waar je het meest mee eens bent, een 2, 3 en 4 bij de beweringen waarmee je het steeds minder eens bent:
De voorzitters van de curatoren vonden dat men niet bang hoefde te zijn voor opstandigheid of voor opklimmen naar een hogere stand,
a omdat de oud-leerlingen op school geleerd hadden dat God de standen had ingesteld.
b omdat de voorzitters het goed vonden dat hun leerlingen konden opklimmen naar een hogere stand.
c omdat de oud-leerlingen toch alleen maar geleerd hadden wat voldoende was voor hun stand.
d omdat gebleken was dat er geen oud-leerlingen waren die naar een hogere stand waren opgeklimmen.
- Maak een lijstje met jaartallen van alle voorzitters. Zet achter iedere keer dat een voorzitter spreekt de 7 belangrijkste woorden uit zijn betoog. Bepaal nu of er veel of niet veel veranderd is.
- Hoeveel jaren zijn er verstreken tussen de eerste hier genoemde voorzitter en de laatste? Trek dat aantal jaren nu eens af van het jaar waarin we nu leven en bekijk dan eens of er in die afgelopen periode in het onderwijs ook zo weinig is veranderd als in de periode waarin de voorzitters hun zegje doen. Als je het antwoord niet meteen weet, hoe moet je het dan aanpakken om het te weten te komen?
- Je hebt nu heel wat meningen gelezen van mensen die zich bezig hielden met basisonderwijs voor kinderen. Voorzitters van het bestuur van stadsarmenscholen, een schoolopziener, een dominee, enige onderwijzers. Waarover waren ze het allemaal eens? Heb je enig idee waarom ze er steeds meer over praatten en schreven? Waarom praten wij daar niet meer over? Je kunt ook zeggen: Wat was er toen niet wat er nu wel is?

Toetsvragen en -opdrachten

- Rollenspel/toneelstukje: bijeenkomst in Lutherse kerk: toespraakjes van de voorzitters in de verschillende jaren.
- Stel dat bij het boekje waarin ieder jaar de rede van de voorzitter van het bestuur van de armenscholen afgedrukt wordt, één zin op de kaft wordt gedrukt, die het motto van de rede aangeeft. Ontwerp die zin.

E De positie van de onderwijzers

Herkomst van de gegevens

- E1 H.W.C.A. Visser, *Beknopte beschrijving van de Armen-school te Sneek*. Sneek 1824.
E2 t/m 4 L.W. de Bree, *Het platteland leert lezen en schrijven*. Kampen 1947.

Doelstelling

- De leerling moet de wankel plaats van het onderwijzend personeel van de lagere school kunnen beschrijven;
- de noodzaak van de vele nevenambten kunnen noemen;
- het verschil in beloning kunnen verklaren;
- het verband kunnen uitdrukken tussen opdrachtgever en onderwijzer;
- de verschillende teksten met elkaar in verband brengen.

Voor het bereiken van de laatste doelstelling kan men bijvoorbeeld als volgt te werk gaan: men geeft de leerling de opdracht aan te tonen dat de onderwijzer in Sneek meer inkomsten heeft dan de rest van zijn collega's, maar stelt tegelijk ter discussie wat er gaat gebeuren als de man ziek wordt.

Het verdient wel aanbeveling erop te wijzen dat de onderwijzer in een betrekkelijk goede positie verkeert in vergelijking met bijvoorbeeld daggelders en armen.

Vragen en opdrachten

- Wie betaalde het schoolgeld voor de armenschool in Sneek
- Aan wie moesten de ouders de boete betalen
- Konden de ouders dat geld voor die boete gemakkelijk missen
- Welke taken had de ondermeester te Dubbeldam
- Welke beloning stond hem te wachten
- Wat valt op bij een vergelijking tussen 1832 en 1849
- Waardoor bleven de verdiensten gelijk
- Wat moet je eigenlijk weten om vast te kunnen stellen dat de ondermeesters te veel, voldoende of te weinig verdienen
- Wat verdiende de onderwijzer van de armenschool in Sneek
- Waarom hadden de onderwijzers en ondermeesters zo veel nevenambten
- Waaruit blijkt dat de meester maar een bescheiden sociale positie had. Schrijf eerst met eigen woorden op wat sociale positie betekent
- Welke inkomsten had de meester die door ziekte of ouderdom geen les meer kon geven
- De meester was erg afhankelijk van de rijken
Zoek in de teksten naar argumenten voor deze bewering
- Maak een advertentie en ga daarbij uit van het volgende:
 - je bent onderwijzer te Swichem in Friesland
 - je weet dus welke inkomsten je hebt
 - je hebt een ondermeester nodig
 - de advertenties van F 2 mag je als voorbeeld gebruiken
- Bij E 3 staan de inkomsten van onderwijzers uit andere gemeenten.
Maak de volgende tabel af: (Zie verder pag. 265.)

Leven met allen eerbied te kennen de Ondergeteekenden, onderwijzers der Jeugd in de onderscheidene dorpen, der voormelde Grieteng

Dat zij gevoelig erkentelijk zijn over de heilzame verbodering die het Lager onderwijs in de jong overloopen jaren, in deze Grieten door de zorg en medewerking van een verlicht en welmeenend B.C. stuur heeft mogen te beurt vallen, waarvan de tegenrijke gevolgen reeds hier en daar bespoord en weldra algemeen ondekt zullen worden.

En het is diezelfde welmeenendheid en belangstelling, die thans meer dan ooit H. Edel Achtb. Coxuelen om alles wat tot wezenlyk in duurzaam geluk van H. Edel Achtb. onderhouden strekken kan, te bevorderen, welke de Ondergeteekenden hebben aangemoedigd, om H. Edel Achtb. nederig en bescheiden te komen vragen, om het gebrek, hetwelk nog in eene inrigting van het Lager onderwijs in hunne Scholen bestaat, & als eene gewichtige hindernis in de bevordering van het algemeen onderwijs kan beschouwt worden, te willen waarnemen.

Zij bedoelen de verplichting der ouders, om de Schoolgelden van hunne kinderen aan de onderwijzers te moeten betalen een gebruik zoo onaangenaam voor de onderwijzers als schadelijk voor het onderwijs en de opvoeding der Jeugd.

'n Land zonder Leerplicht

KLEIO-DIDACTICA no. 1, 1979. LEERLINGEN MATERIAAL

Samenstellers: M. Hegyi-Langenbach, B. Molenkamp, J. Rijken

Een uitgave van de Vereniging van Leraren Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (VGN)

maaijelyk is het dikwyls kleingeestige, bevooroordeelde en deren dan te helpen die by de gedwing noodzakelyke aanmaning tot voldoening van het verschuldigde, den onderwijzers bitse aanmerkingen toedruwen en veelal in het by

Jan de Edel Achtbare Heeren
Grichtman, Assesoren en Leden van
den Raad der Grichting Smalting
gorland.

Geven met allen eerbied te kennen de Ondergetee-
kenden, onderwijzers der Jeugd, in de onderscheidene dorpen, der
voormelde Grichting.

Dat zij gevoelig erkentelijk zijn over de heilzame verbetering
die het lager onderwijs in de jongste loop der jaren in deze Grichting
door de Zorg en medewerking van een verlicht en welmeenende Be-
stuur heeft mogen te baat vallen, waarvan de Zogewijze ge-
volgen reeds hier en daar bespeurd en weldra algemeen ont-
dekt zullen worden.

En het is dienzelfde welmeenendheid en belangstelling, die
hand meer dan ooit U Edel Achtb. bezield, om alles wat tot
werenlyk en duurzaam geluk van U Edel Achtb's onderhoor-
rigen strekken kan, te bevorderen, welke de Ondergeteekenden
hebben aangemoedigd, om U Edel Achtb. nederig en besccheiden
te komen vragen, om het gebrek, hetwelk nog in eene enrig-
ting van het lager onderwijs in hunne Scholen bestaat, & die
rens gewoetige hinderpaal in de bevordering van het alge-
meen onderwijs kan beschouwd worden, te willen wegnemen.

Zij bedoelen de verplichting der ouders, om de school-
gelden van hunne kinderen aan de onderwijzers te moeten be-
talen: een gebruik zoo onaangenaam voor de onderwijzers als
schadelijk voor het onderwijs en de opvoeding der jeugd.

Hoe gaarne ieder wel denkend vader of moeder ook
zich opofferingen getroost, ten einde het geluk hunner ge-
liefde kindertjes te behartigen, nemen echter dikwijls de
voorzieningen in de allereerste behoeften des levens, in fabri-
ke huisgezinnen, onder den gemeenen stand, de middelen van
bestaan zoo geheel en al weg, dat er aan de betaling van
de verdiende schoolgelden des onderwijzers, niet te denken is.
Hoe onaangenaam zijn zulke teleurstellingen, die zich in den
onderwijzers stand telkens vernieuwen. Maar hoe duibet
moesjelyk is het, dikwijls klemmestige, bevooroordeelde ou-
deren aan te treffen, die bij de gedurig noodzakelyke aan-
maning tot voldoening van het verschuldigde, den onder-
wijzers bitse aanmerkingen toedruwen en veelal in het by-

A 'n Brief van schoolmeesters

Veel plaatsen hebben een archief. In die archieven worden oude brieven, rekeningen, dagboeken en andere documenten bewaard die voor de geschiedenis belangrijk kunnen zijn. De brief hieronder komt ook uit een archief. Hij werd gevonden door iemand die bladerde in een bundel documenten uit 1834. De brief werd geschreven door een paar schoolmeesters die op verschillende dorpen een school hielden. Die dorpen behoorden

bij de gemeente (grietenij noemden ze dat toen in Friesland) Smallingerland. Ze schreven hem aan het gemeentebestuur. De Grietman zouden wij nu burgemeester noemen, de assessoren noemen we nu wethouders, en de leden van de Raad zijn de gemeenteraadsleden. De brief was natuurlijk met de hand geschreven. Dat maakt hem wat moeilijk leesbaar voor veel mensen van tegenwoordig. Ook het woordgebruik was toen anders dan nu. Daarom is hij gemoderniseerd en in drukletters weergegeven.

Aan de Edel Achtbare Heeren
Grietman, Assessoren, en
Leden van de Raad der
Grietenij Smallingerland.

- 1 Wij onderwijzers te Smallingerland zijn U dankbaar voor de verbeteringen die U in het Lager Onderwijs hebt aangebracht. De goede gevolgen zullen wel snel duidelijk worden.
- 2 Omdat U zoveel belangstelling hebt voor het onderwijs, durven wij bij U aan te kloppen met een verzoek. Er is namelijk nog een groot probleem voor ons op onze scholen.
- 3 Het probleem is dat het schoolgeld door de ouders aan de onderwijzers betaald moet worden. Dat is erg vervelend voor ons en slecht voor het onderwijs en ook erg slecht voor de opvoeding van de jeugd.
- 4 Natuurlijk is iedere behoorlijke vader of moeder bereid offers te brengen voor het geluk van hun kinderen, maar bij het gewone volk is het onmogelijk om de onderwijzer zijn verdiende schoolgeld te betalen. Daar worden de middelen van bestaan geheel opgeslokt door de allernoodzakelijkste levensbehoeften.
- 5 Maar niet alleen ontvangen wij daardoor een deel van het schoolgeld niet. Er zijn ouders die wij voortdurend moeten aanmanen om te betalen en die ons, waar hun kinderen bij zijn, uitschelden voor gierigaards en hebzuchtigen. En we kunnen ze ook niet door de rechter laten dwingen om ons te betalen, want dat helpt niet als ze geen geld hebben en wij zouden er het respect van onze leerlingen mee verliezen.
- 6 Daarom gebeurt het vaak dat kinderen van wie ouders het schoolgeld niet kunnen betalen van school gestuurd worden. Wat slecht voor de jeugd! En wat slecht ook voor de maatschappij! Want ze vervallen later vaak tot wandaden omdat ze niets geleerd hebben waarmee ze een betrekking kunnen krijgen en ook niet geleerd hebben hoe ze zich gedragen moeten in de maatschappij.
- 7 Daardoor komt het misschien dat er steeds meer gemeenten zijn in ons Vaderland waar scholen gesticht worden en waar de onderwijzers door de gemeente betaald worden. Ook in de hoofdstad van onze eigen provincie is dat zo.
- 8 De armbesturen worden daardoor ook geholpen: ze hoeven een groot bedrag niet meer uit te geven. Voor de gemeente is het wel wat duurder dan het bedrag dat eerst door de ouders van alle kinderen betaald werd, maar een groot voordeel is dat er geen kinderen meer in het wild zullen rondlopen. Dat is toch zeker het offer waard!
- 9 Het zou dan ook mogelijk worden dat de welgestelden wat bijbetalen voor de armen. Dat zou ook rechtvaardig zijn. Wie meer bezit heeft meer voorrechten in de maatschappij en kan meer bijdragen aan de maatschappelijke instellingen.
- 10 Dan zou geen onderwijzer het ene kind kunnen voortrekken boven het andere, want hij zou voor alle kinderen evenveel krijgen en op hetzelfde moment. En veel kinderen die zich schamen omdat hun ouders niet geregeld betalen, zouden opgelucht zijn.
- 11 Wij zijn er van overtuigd dat ons verzoek in het belang van de jeugd is. Wij vragen U dan ook dringend om er voor te zorgen dat het schoolgeld voortaan uit de gemeentekas betaald zal worden.

Hoogachtend,
B.R. Kielstra, D. Broos
vertegenwoordigers van de
onderwijzers van Smallingerland.

B Welke scholen waren er?

In de eerste helft van de 19e eeuw waren er, net als tegenwoordig, inspecteurs die de stand van zaken op de scholen moesten controleren. En net als tegenwoordig gingen zij op schoolbezoek en brachten daarvan verslag uit. Vele van deze verslagen zijn bewaard gebleven. Wij gaan nu met zo'n inspecteur, in dit geval de 66 jarige heer H. Wijnbeek, mee op contrôletocht in 1838 en 1839. De steden vormen geen probleem, maar veel dorpsscholen kunnen niet bezocht worden, omdat in winter en voorjaar vele wegen veranderd zijn in glibberige modderpoelen.

B 1 Den Haag

Het stadsbestuur heeft veel offers gebracht voor het onderwijs aan de armenkinderen. Er bestaan voor hen nu vier scholen: een op de Denneweg met 650, een op het Kortenbosch of Slijk-eind met ruim 800, een op de Ammuntiehaven met bijna 400, en een in de Assendelftstraat met meer dan 1000 kinderen.

Het gebouw van de eerste school is oud, dat van de tweede slecht, dan van de derde te klein en onhandig, dat van de vierde nieuw, groot en mooi.

Deze vier scholen zijn toch niet voldoende voor het aantal armenkinderen. Eigenlijk moeten deze op hun zesde jaar naar school, maar vanwege ruimtegebrek kunnen veel kinderen pas op hun 7e of 8e jaar aangenomen worden. En dat zal nog wel een groter probleem worden! Er is namelijk pas een stadsbewaarschool voor armenkinderen opgericht en er zullen wel meer bewaarscholen komen. Zij willen natuurlijk hun leerlingen die zes jaar geworden zijn, meteen doorsturen naar de stadsarmenscholen anders gaat al het goede dat bereikt is in de tussentijd toch weer verloren.

Voor de kinderen van de minvermogende stand bestaat

er een stadstussenschool op de Gevoldegracht. Hier wordt voor onderwijs en schoolbehoeften een klein bedrag aan schoolgeld gevraagd. Het gebouw is somber en de hoofdonderwijzer, hoewel zeer bekwaam, kan geen orde houden. De overige basisscholen in Den Haag zijn geen stadsscholen, maar bijzondere scholen.

B 2 Dordrecht

Dordrecht behoort tot een district waar een zeer goede schoolopziener aan het hoofd staat. Het is mede aan zijn ijver te danken dat Dordrecht een zeer goed ingerichte stadsarmenschool bezit voor 800 à 900 leerlingen. Kortgeleden is ook een tussenschool voor minvermogenden gestart, in een fraai gebouw voor ruim 400 kinderen. Het is echter al te klein, gezien de vele aanvragen. Dat verwondert me niets, het onderwijs is daar in alle opzichten zeer goed.

B 3 Woerden

In dit stadje zijn drie scholen. Er is een zeer goede stadsarmenschool in een geschikt lokaal. Met verlof van de burgemeester worden er echter ook kinderen van de burgerstand toegelaten, wel tegen betaling van schoolgeld natuurlijk. Dit kost de onderwijzer van de burgerschool leerlingen, maar de burgemeester zegt ontevreden over hem te zijn. Op de burgerschool is het onderwijs echter heel behoorlijk. Het lezen, de taalkunde, het rekenen, vaderlandse geschiedenis en aardrijkskunde, het tweestemmig zingen, alles is in orde. De onderwijzer is een zeer kundig man.

De derde school is een pas opgerichte Franse School, die zowel dag- als kostschool is. Zij telt 40 leerlingen, waarvan er 4 in de kost zijn. Frans, Duits, Engels worden grondig gekend en goed uitgesproken. Van geschiedenis, aardrijkskunde en ook wiskunde wordt veel

Nr. 1.

werk gemaakt. De slaapkamer van de kostleerlingen was groot, netjes en goed ingericht. De onderwijzer is echter niet getrouwd. Op een kostschool is een huisvrouw echt wel nodig.

B 4 Schoonhoven

Het fraaiste gebouw van dit stadje is het woonhuis van de onderwijzer en zijn kostleerlingen. In een apart gebouw met twee zalen wordt les gegeven aan de kinderen van de diverse standen. In de ene zaal wordt alleen lager onderwijs gegeven, in de andere zaal zitten de kostleerlingen en de andere leerlingen die ook frans leren.

B 5 Rotterdam

De stadsarmenscholen, stadstussenscholen en stadsbe-waarscholen zijn hier allemaal zeer goed. De drie stads-armenscholen hebben samen 1600 leerlingen. Daarnaast hebben de Nederlands-Hervormden, de Waals-Hervormden en de Lutherse en Roomsche hun eigen armenscholen en weeshuizen, met samen ook bijna 1600 leerlingen. In de meeste scholen in Rotterdam wordt bij het leren lezen eerst alle aandacht op het spelen gericht. Pas in de hoogste klas begint het begrijpend lezen. Dan begint men ook pas op een goede toon te lezen. Deze manier van leren lezen is ouderwets. Bij het leren schrijven wordt wél de nieuwe methode gevolgd, met goed succes. De leerlingen worden goed opgeleid in overeenstemming met hun stand in de maatschappij. In de derde stadsarmenschool is de orde minder dan in de twee andere. Dat komt omdat deze school gevestigd is in het armste deel van de stad. De burgerscholen in Rotterdam zijn allemaal bijzondere scholen, het zijn geen stadsscholen.

B 6

De Kinderen. Ach! nu moest Jufvrouw ons wat vertellen.

De Jufvrouw. Dat wil ik wel doen, kinderen!

Luis tert dan maar.

De derigheids staat mooi.

Naatje is de dochter van een rijk heer.

Is zij daar op ook trotsch?

Neen, zij speelt dik wijls met ar me- maar bra ve kin de ren.

*Heeft zij ook mooie klee-
de ren aan?*

Dat denk ik; zij gaat veel al in zijde gekleed. Stoffen schoen-tjes heeft zij aan, en hare zak-doekjes zijn mooi geborduurd.

*Stapt zij ook grootsch langs
de straat?*

O neen, zij gaat er even zoo langs als een nederig, burger-meisje.

Dat staat mooi!

Dat doet het ook; alle meisjes mogen haar ook gaarne lij-den.

Wilt gij haar eens zien?

Daar
wan delt
zij met

een
burger
meisje.

Dag, lieve Naatje!

B 7 Oud Beijerland

De burgemeester dwarsboomt hier de onderwijzer op allerlei manieren. Zo bijvoorbeeld vindt hij het goed dat veel kinderen naar school gaan als waren het armenkinderen. In feite zijn het kinderen van minvermogens, die dus wel enig schoolgeld kunnen betalen. Het aantal kinderen dat schoolgeld betaalt is nu zo klein geworden dat de onderwijzer een armelijk bestaan leidt.

B 8 Korendijk

Het lokaal is vierkant en slecht. Het onderwijs verkeert ook in slechte staat. De onderwijzer Quakkelaar is een warhoofd. Verbetering van zijn onderwijs is niet te verwachten, want hij is zeer met zichzelf ingenomen.

B 9 Stad aan 't Haringvliet

Een slecht lokaal met gebrekkig meubilair. Hier trof ik een onderwijzer van 72 jaar met een tweejarig kind op de arm. Hij was getrouwd met een vrouw van 25. Voor het onderwijs was hij ongeschikt.

B 10

In Amsterdam kostte het om een kind op school te doen

niets	op de armenschool
f 0,70 per maand	op de tussenschool
f 1,50 per maand	op de burgerschool
f 100,— tot f 150,—	
per jaar	op de Franse School
plus soms nog f 30,— extra	voor Duits of Engels.

B 11 Gorinchem

Deze stad bezit een uitstekende Plaatselijke Schoolcommissie, die samen met de vorige schoolopziener ervoor gezorgd hebben dat er onderwijs is voor de verschillende klassen der maatschappij.

Ik vond een stadsarmenschool van ruim 600 kinderen, in een groot en welingericht gebouw. Er zou wel op wat betere toon gelezen kunnen worden, maar verder is het onderwijs heel behoorlijk en afgestemd op wat voor kinderen van de lagere volksklasse nodig is.

Verder is er een uitmuntende stadstussenschool in een nieuw en mooi gebouw. Het onderwijs staat er op hoog peil, alleen wordt er middelmatig geschreven.

Verder is er nog een Nederlands-Franse stadsschool (*Zo'n school was zowel basisschool als Franse School. De leerlingen bleven na het basisonderwijs doorleren op dezelfde school*). Deze school heeft 160 leerlingen, jongens en

meisjes. Er is ook een bijzondere Nederlands-Franse School, met 125 leerlingen, jongens en meisjes. Deze is beter dan eerdergenoemde school.

B 12 Amsterdam

Amsterdam heeft 12 stadsarmenscholen. Deze zijn allemaal door mij bezocht. Er gaan in totaal ongeveer 5000 kinderen op deze scholen. Verder gaan ongeveer hetzelfde aantal op de kerkelijke armenscholen. De stadsarmenscholen kunnen bij lange na niet alle armenkinderen opnemen. Daarom worden zij pas vanaf hun 8e jaar toegelaten. Als ze de zes jaren gevolgd hebben zijn ze dus veertien. Ze hebben dan wel genoeg geleerd voor een beroep, als ze tenminste niet al eerder van school gegaan zijn.

Sinds 1820 zijn er ook 5 stadstussenscholen, met nu in totaal ongeveer 2000 kinderen. Daarnaast is er ook een stadsburgerschool met ongeveer 220 kinderen. Deze school is opgericht omdat de meeste gewone, dat wil zeggen particuliere burgerscholen zo slecht waren. Er zijn teveel van deze scholen, die ook wel Nederlandse Scholen worden genoemd. Veel onderwijzers kunnen er niet meer van leven. Op de Prinsengracht, hoek Utrechtsestraat heeft K. de Groot zijn burgerschool, op twee bovenkamertjes! Het is natuurlijk niet vreemd dat de slechtste onderwijzers de minste leerlingen hebben. Er zijn vrij wat Nederlands-Franse Scholen in Amsterdam. Dat zijn allemaal bijzondere scholen. Hiervan heb ik er 22 bezocht. Sommige waren gebrekkig, andere middelmatig, weer andere zeer goed.

B 13

Aantallen leerlingen van enkele meisjesscholen in Amsterdam. Iedere school werd gehouden door één onderwijzeres.

1) 10 leerlingen	4) 10 leerlingen	7) 30 leerlingen
2) 46 leerlingen	5) 16 leerlingen	8) 15 leerlingen
3) 14 leerlingen	6) 30 leerlingen	9) 28 leerlingen

C Wat werd er geleerd?

Je hebt al gemerkt dat 150 jaar geleden de problemen heel anders waren dan vandaag. De schoolmeesters kregen niet alle kinderen op school, en als kinderen op school kwamen dan kregen ze op de ene school veel

meer vakken dan op de andere. Er waren nog veel meer dingen anders dan nu. Je vindt hier gegevens over de verschillen tussen scholen, en je zult zelf wel kunnen bedenken wat er nog méér heel anders was.

C 1 Weekrooster van een school

Maandag
 Voormidd. Schrijven, Lezen, Rekenen
 Namidd. Schrijven, Rekenkunde
Dingsdag,
 Voormidd. Schrijven, Lezen, Rekenen
 Namidd. Taalkunde
Woensdag.
 Voormidd. Verbetering op het bord.
 Namidd. Rusttijd.
Donderdag
 Voormidd. Schrijven, Lezen, Rekenen.
 Namidd. Schrijven, en Rekenen op het bord.
Vrijdag.
 Voormidd. Schrijven, Lezen, en overvragen
 Namidd. Taalkunde, en Verbetering
Zaterdag.
 Voormidd. Taalkunde
 Namidd. Rust-tijd

C 2

Lestijden van een heel goed bekend staande armenschool in Sneek ± 1820. De middagschool was vroeger een avondschool geweest, maar de kinderen waren zo moe van het werken dat ze om 8 uur 's avonds geen energie meer hadden om op te letten. Dus was de school naar de middag verplaatst.

Dagschool:

100 leerlingen van 5-10 jaar, les van 9-10 uur
 en van 13.30-15 uur.

99 leerlingen van 5-10 jaar, les van 10-11 uur
 en van 15-16.30 uur.

(Beide klassen kregen hetzelfde onderwijs)

(vervolg C 2)

Morgenschool:

80 leerlingen van 10-16 jaar, les van 8-9 uur.
(Ze hebben eerst op de dagschool gezeten)

Middagschool:

77 leerlingen van 10-16 jaar, les van 11.30-12.30 uur.

Een kind kreeg op de dagschool 418 lestijden per jaar,
op de morgen- en middagschool 210 lestijden per jaar.

C 3 Volgorde van het onderwijs in de stadsarmenschoolen te Middelburg.

Middelburg schreef voor wat de leerlingen eerst moesten leren en wat daarna aan de orde kwam. Let op: de 1e klas was de hoogste klas van de school. Dit is uit 1826.

klasse	onderwijs in
3	letters en klanken op leestafels en met boekje
	lezen
	tellen met behulp van kubussen
2	lezen in leesboek
	rekenen op de lei
	schrijven: grote letters
	schrijven: kleine letters
1	werkwoorden
	vaderlandse geschiedenis
	aardrijkskunde van Nederland
	lezen, rekenen, schrijven
	verbuigen en vervoegen
	aardrijkskunde en geschiedenis van Nederland
	zinnen ontleden
	fouten verbeteren in opstel
	zelf opstellen maken, brieven schrijven, rekeningen maken
	zingen, buiten schooltijd, met de beste leerlingen van de 2e klas.

C 4 Hoe het eigenlijk moest

"ALGEMENE SCHOOLORDRE: (dit stond dus in de voorschriften in die tijd)

Artikel 4: Waar het getal der Scholieren meer dan zeventig bedraagt, zal men, zooveel mogelijk, bedacht zijn, om eenen Ondermeester of tweeden Meester aan te nemen.

Artikel 7: De Leerlingen zullen verdeeld worden in drie klassen, welke van elkaar afgezonderd zitten, en ieder binnen elken Schooltijd onderwijs ontvangen.

Artikel 8: De Leerlingen van dezelfde klasse worden steeds gezamenlijk onderwezen, terwijl voorts gezorgd worde, dat die der andere klassen gedurende die tijd hunnen bezigheid hebben."

C 5 In 1824 schreef de schoolopziener Visser aan de onderwijzers:

"Ten aanzien van het *rekenen* heb ik dikwerf met leedwezen bespeurd, dat zoo weinige kinderen daarvan gebruik maken. Ik weet zeer wel dat de voorname oorzaak daarvan gelegen is in de meerdere schoolpennningen, welke daarvoor betaald moeten worden (.) Maar U weet wel dat het erg belangrijk is, niet alleen voor de kinders, maar ook voor de Maatschappij. Daarom durf ik U te vragen (.) om de ouders met alle middelen te overreden om hun kinderen dit onderwijs te laten genieten. Of anders, om hun dit onderwijs, met enige zelfopoffering, zonder extra schoolgeld te geven."

C 6 Grote tevredenheid over een school in Grouw in 1837!

"Daar beviel mij de goede verdeling der school in drie klassen, elk in een afzonderlijk vertrek, waarvan het eene kinderen beneden zes jaar bevatte; de gepaste en natuurlijke leestoon, de toelichting over het gelezene gegeven ter vorming van verstand en hart. Insgelijks het vlug rekenen uit hoofd, terwijl de rekenkunde zeer hoog werd opgevoerd, ja zelfs tot de wiskunde, waarbij gebruik werd gemaakt van vernuftig uitgedachte houten figuren. Voorts het fraaije schrift, het Bijbelsch-vaderlandsch- en algemeen geschiedkundig onderwijs, benevens het aardrijkskundige, en het zuivere en wel-luidende driestemmige gezang. De onderwijzer H. Wolff behoort onder de kundigste onderwijzers die ik in Vriesland heb aangetroffen. Zijn ruime schoolgebouw, van de noodige schoolmeubelen wel voorzien, werd door ruim 260 leerlingen bezocht." (schreef een schoolopziener)

C 7 De huisvesting van een aantal scholen in Amsterdam

Armenscholen		Tussenscholen		Burgerschool	
een bovenzaal	340 11	een goed lokaal	350 11	goed lokaal	250 11
een bovenzaal	300 11	een goed lokaal	410 11		
een benedenzaal	650 11	te klein lokaal	380 11		
een benedenzaal	430 11	voormalige	420 11	R.K. School	
een benedenzaal	330 11	vleeshal		gewoon huis,	550 11
een vroegere	950 11			3 kamers	
kerk					

C 8 Uit: De Lieve Betje of het eerste leesboekje voor de meisjesscholen (1827)

Wat moet een meisje al leeren, mijn kind? . . . Niets meer, mijn hartedief? Mij dunkt, een meisje behoort nog meer te leeren, bedenk u eens, mijn kind! ik zal u een weinigje tijd geven . . Wat mag een lief meisje volstrekt niet zijn, mijn liefje?	le-zen, - schrij-ven, zin-gen, ré-ke-nen en tee-ke-nen; brei-den, - naai-jen en bor-du-ren. het huis vé-gen, den pot kó-ken, was-schen, schu-ren en schoo-nen. — een meisje mag niet lui zijn. een meis-je mag niet mor-sig zijn.	Mag een meisje wel trotsch zijn op mooi-je kleederen? . . . Vele meisjes zijn zoo wild, en vliegen gedurig heen en weder; staat dat ook mooi? . Wat mag een meisje vooral niet doen, als zij zoet wil zijn? . .	een meis-je mag niet veel pra-ten. niet? waar-om niet. foei! een meis-je mag niet trotsch zijn; dat staat zeer lee-lijk. — een meisje, dat wild is, mag men niet lij-den. — een meisje mag niet lie-gen. een meisje mag ook gen kwaad spreken.
--	---	--	--

C 9 Huisonderwijs

Er waren ook kinderen die niet naar school gingen en toch onderwijs kregen. Dat mocht thuis, als er niet meer dan de kinderen uit 3 gezinnen bij elkaar waren. Anders was het een school, met één schoolmeester.

Bij het huisonderwijs was er vaak:
 een meester voor lezen en schrijven
 een dansmeester
 een muziekmeester
 een meester voor Duits
 een meester voor Frans
 een meester voor Engels

Soms was er een gouverneur of gouvernante die onderwijs gaf. De gouverneur of gouvernante woonde bij de familie van de leerlingen. De andere meesters meestal niet, die kwamen om les te geven en gingen dan weer weg.

C 10 Resultaten van armenscholen in Amsterdam in 1850

Van de 5517 leerlingen, waren er
 1072 zomaar weggebleven
 21 overleden
 24 afschreven
 162 kregen loffelijk ontslag = met goed gevolg de school doorlopen.

C 11

De dominee O.G. Heldring schreef in 1844 een boekje met het verzoek aan de lezers om het ook aan de armen in hun omgeving te geven. Hij vond dat er meer aan de armoede gedaan moest worden dan alleen door bedeling (dat is liefdadigheid). Hij vond dat de armen, dat is dus "het gewone volk" zoveel mogelijk in hun eigen onderhoud moesten voorzien.

Waarom worden in zoo vele arme huisgezinnen de kleederen zoo weinig in orde gehouden, de kousen niet gestopt en ziet men het linnen zoo zelden zonder gaten? Het is omdat men er niet voor zorgt, dat de meisjes goed leeren naaijen en breijen. Het is eene weldaad voor den arme, dat hij leere lezen, althans zoo veel, dat hij den bijbel verstaan kunne. Dit is ook voldoende voor meisjes. Een weinig schrijven daarenboven schaadt niet. Doch dat moesten zij van haar vijfde tot haar negende jaar leeren. Van haar negende jaar moesten zij eene brei-, naai- of spinschool bezoeken. Ik heb er over verwonderd gestaan, toen ik in die huisgezinnen onderzoek deed, hoe weinige armen kunnen breijen, naaijen of spinnen. De meisjes zitten helaas! veel te veel met ledige handen. Een geruimen tijd van het jaar konden zij ten minste den kost verdienen met spinnen, naaijen of breijen.

C 12 Heldring over de jongens.

Doe hen trouw ter school gaan, doch niet langer dan tot den tijd, dat zij iets verdienen kunnen. Neem hen dan gerust van school. Zij kunnen op avond- en zondag-scholen nog wel zoo veel leeren lezen en schrijven, als hun noodig is. Ik zie niet in, dat het nuttig voor hen zijn kan, ~~kan~~ zij weten, dat Warschau in Polen ligt, en dat KAREL de Vijfde op het einde van zijn leven een monnik werd. Ook behoeft gij hen niet te leeren, dat de hazen snel loopen, want dat zien wij. Dit is echter noodig, dat zij voor zich en voor anderen duidelijk en verstaanbaar lezen kunnen. Zoodra het kan, moet men hen op het werk doen.

Hier toe zoude ik vooral die handwerken uitkiezen, waarbij nog iets anders uitgeoefend kan worden, waaraan veel lichaamsbeweging verbonden is, en niet die van een zittend leven. Metselen, timmeren, kuipen, klompenmaken, radmaken en dergelijken, zijn beter dan kleermaken of schoenmaken; want de handen dergenen, die de twee laatste ambachten uitoefenen, staan doorgaans tot alles, buiten hun handwerk, verkeerd. Tot het aanleeren dier ambachten neme men de vlugste knapen, en geve wel acht bij welken baas zij gaan zullen. De meeste bazen zijn, helaas! weinig geschikt om kinderen, en inzonderheid kinderen van armen, op te leiden. Men late hen den kost in het ouderlijke huis houden, want de arme is zelden te vreden met de kost des goeuden arbeiders. Of hij te dikwijls het liedje gezongen heeft, »het is beter eens weelde dan altijd armoede,» of dat de welhebbende, wegens de vastere prijzen, minder gebruikt, weet ik niet. Maar de arme is aan zijne kost gewoon.

Nr. 2. Zitten deze 80 kinderen in één klas?

D Het weldadig verschil

Ieder jaar werd er in de Lutherse Kerk in Amsterdam een plechtige bijeenkomst gehouden, waarbij aan het gemeentebestuur officieel verslag werd gedaan over de stadsarmenscholen in het afgelopen jaar. Bij deze plechtigheid waren aanwezig de bestuurders van de stadsarmenscholen, die curatoren werden genoemd. Verder waren er leden van het gemeentebestuur, wel-doeners, en leerlingen (met hun ouders) die dat jaar voor het eindexamen met lof geslaagd waren en die naar voren zouden worden geroepen en een prijs zouden krijgen (hemden en kousen). Ook waren er oud-leerlingen aanwezig om een prijs in ontvangst te nemen. Namelijk dié leerlingen die vorig jaar met lof ontslagen waren en die zich in hun beroepsleven voorbeeldig hadden gedragen.

Het jaarverslag werd voorgelezen door de voorzitter van de curatoren. Hierin stond hoeveel leerlingen de scholen telden, hoeveel eraf waren gegaan, hoeveel eraf gestuurd, hoeveel aanmeldingen niet aangenomen konden worden, of er nieuwe lokalen in gebruik genomen waren en meer van dat soort dingen. Dit verslag vormde een gedeelte van de redevoering die de voorzitter bij deze plechtigheid altijd hield. De gehele redevoering werd ieder jaar gedrukt. Een aantal ervan is bewaard gebleven en bevindt zich in het gemeente archief van Amsterdam. Hieronder vind je gedeeltes uit die redevoeringen. Sommige stukken zijn in het modern Nederlands "vertaald," andere staan nog in de originele taal.

D 1

In zijn jaarverslag over 1847 begon mr. J.A. Jolles als volgt: *"Eene grote menigte is hier vergaderd, aanzienlijken en geringen, rijken en gegoeden, maar ook armen en behoeftigen."* Er is een *"aanmerkelijk verschil, . . . maar tevens een weldadig verschil, want wie zou, bij ernstig nadenken, kunnen ontkennen dat dit verschil in rang en stand . . . onmisbaar is."* Wij allen moeten dankbaar zijn aan God *"de wijze Beschikker van ons lot."*

D 2

mr. C.A. den Tex zei in zijn jaarverslag over 1834: Men was wel eens bang *"dat het onderwijs aan de kinderen op de stadsarmenscholen hen ontevreden zou maken met den stand, waarin zij geplaatst zijn."* Zij zouden wel eens in de verleiding kunnen komen zich boven hun stand te verheffen en tot hogere kringen op te klimmen. Zonder twijfel zou dit, als het zo was, heel verkeerd zijn. *"De ongelijkheid der standen is, door eene Beschik-*

king van het Opperwezen, in onze maatschappij ingeweven en naar het verschil der standen behoort ook het onderwijs te zijn ingericht. En dit is dan ook werkelijk op de stadsarmenscholen het geval. Lezen, schrijven, rekenen, kennis van de taal welke men spreekt, eenige beginselen van aardrijkskunde en geschiedenis; ziedaar waartoe zich het onderwijs op de scholen bepaalt."

De beschuldiging als zouden wij kinderen teveel leren om zich in hun stand prettig te kunnen blijven voelen, is wel heel onterecht. Het is helemaal niet zo dat onze oud-leerlingen zich tot hogere standen zouden willen verheffen door betrekkingen op kantoren of zo te zoeken. *"Nee, de ondervinding wedersprekt die mening. Volgens een besluit van de Vergadering van Curatoren dezer scholen, wordt sedert vijf jaren naauwkeurige aantekening gehouden van den stand in welken leerlingen die onze scholen verlaten overgaan. En zoo hebben wij onder hen aangetroffen zeer vele aanstaande timmerlieden, schoenmakers, kastenmakers, kledermakers, schilders, meerdere zeelieden, zeilemakers, scheepstimmerlieden, etc. etc."* Maar van *"Heeren klerken, kantoorbedienden en dergelijke"* werden geen voorbeelden gevonden.

Nr. 3.

D 3

Uit de verslagen kan men lezen dat de scholen moeite deden om betrekkingen voor oud-leerlingen te vinden. Zo vermeldt het jaarverslag over 1825 dat elf meisjes *"in goede burgerdiensten"* geplaatst zijn. In het verslag over 1841 vinden we dat men hiermee nog steeds doorgaat. Ook blijft de gewoonte bestaan dat oud-leerlingen die met lof de school verlaten hebben en die na een jaar nog steeds *"uitblinken in oppassendheid"* een prijs krijgen. Voor jongens is dat een zilveren horloge, voor meisjes een *"kerkboek met zilveren slag."* In 1841 ontvingen zeven meisjes, allen dienstmeisje, deze prijs.

D 4

In zijn jaarverslag over 1825 zegt mr. W.D. Cramer dat er hier en daar mensen zijn die denken dat onderwijs aan minvermogene standen wel eens tot onrust in de maatschappij zou kunnen leiden. Hij vindt dat men daar niet bang voor hoeft te zijn" *hoe vele maatschappelijke deugden worden op onze scholen niet ontwikkeld, die de rust waarborgen, zoo als ondergeschiktheid, overtuiging van de noodzakelijkheid van orde, achting en liefde voor de hoogere standen.*"

D 5

Ook voorzitter H.H. Klijn wijst hierop in zijn jaarverslag over 1839. Het onderwijs aan de armen kost de rijkere wel geld, maar is het geen zegen wanneer men de arme *"met dankbaar genoegen datgene ziet verrichten, dat hij anders met gebukt hoofd en morrende lippen volbrengt?"*

D 6

J. de Bosch Kemper in zijn jaarverslag over 1841 verzekert de toehoorders: *"Terwijl wij aan den eenen kant de kinderen tot brave en zelfstandige menschen zoeken te vormen, vermijden wij aan den anderen kant alles wat hen ongeschikt zoude kunnen maken voor den stand, waarin de Voorzienigheid hen geplaatst heeft."*

Speciaal tot de kinderen en hun ouders zegt de Bosch Kemper: *"Gedraagt U zoodanig, Armen, dat men U acht; laten geene klagten over uw losbandigheid gehoord worden."* Het zou ook heel ondankbaar zijn *"wanneer de armen het de regering, die hen weldadigheid bewijst," moeilijk maken "door woelingen en wanorde, door verzet en kwaadwilligheid."*

D 7

Ook de heer Jolles, in 1848, richt zich tot zijn toehoorders: *"O, weest voorzichtig, dat gij de hand van God, die u in mingevoerde stand plaatste, niet roekeloos beschuldigt."*

D 8

Aan het einde van de jaarlijkse plechtigheid werden er altijd door de aanwezige kinderen liederen gezongen. In 1842 zongen zij onder andere een lied, waarvan dit het eerste couplet is:

*"Zonder U, o menschenvrinden!
Ach, wat was ons lot op aard;
waar was heul en troost te vinden,
bij hetgeen ons d'armoe baart!
Van uw trouwe hulp verstoken,
doolden wij op 't ruwe pad,
waar geen lichtje was ontstoken,
waar de struik slechts dorens had."*

Nr. 4. In 1847 werd herdacht dat op de stadsarmenschoolen in Amsterdam 50 jaar geleden een sterk verbeterd onderwijs was ingevoerd. Er werd toen een herdenkingspenning geslagen, waarvan hier de voor- en achterkant staat afgebeeld.

E De positie van de onderwijzers

Uit de brief van de onderwijzers aan het bestuur van de gemeente Smallingerland weet je, dat de onderwijzers eigenlijk door de gemeente betaald moeten worden en niet door de ouders. De ouders kunnen immers niet altijd het geld missen, maar de onderwijzers moeten toch geld hebben om eten te kopen, hun huishuur te betalen, hun schoenen te kopen en nog veel zaken meer. Je kunt ook zeggen dat iemand die werkt wel een beetje recht heeft op een beloning. In dit onderdeel gaan we na of alle onderwijzers een beloning krijgen voor hun werk. We proberen er ook achter te komen of de beloning voldoende is. Misschien ontdekken we ook iets over het verschil in beloning.

E 1 De positie van de onderwijzer aan de stadsarmenschool te Sneek

In 1815 werd in de stad Sneek een armenschool gesticht. Op die school moest onderwijs gegeven worden aan de eigenlijke armen en aan zodanige behoeftigen, die de gewone schoolpenningen niet konden betalen. De onderwijzer van die school kreeg van de stad Sneek een traktement van f 700,— en f 100,— voor het gemis van vrije woning, en vrij vuur en licht. Voor ondermeesters werd niets bestemd. De onderwijzer moest gedurende het eerste jaar voor eigen rekening een ondermeester houden. Deze ondermeester moest hij uit zijn

Nr. 5. In welke stand hoort deze man?

Nr. 6. In welke stand hoort deze man?

Nr. 7. In welke stand hoort deze man?

eigen leerlingen kiezen

De ouders van kinderen die zonder verlof de school verzuimden moesten een boete betalen. Deze boete werd voor de eigenlijke armen van de voogden gevraagd en voor hen die niet onderhouden werden van henzelf.

E 2 Twee advertenties voor de betrekking van ondermeester

Uit de vele oproepingsadvertenties nemen we er één van 1832 over:

"C. van der Straten Bzn., Onderwijzer te Dubbeldam, in Zuid-Holland, vraagt eenen ondermeester van den derden rang, die ook de kerkdienst kan waarnemen.

De voordelen, hieraan verbonden, zijn: kost, inwoning, bewasschen en benaaijen van linnengoed, en een tractement van 60 gulden, dat door eenige kleine emolumenten zoude kunnen verhoogd worden. Iemand, hiertoe genegen, vervoege zich zoo spoedig mogelijk, in persoon of met vrachtvrije brieven, bij gemelden onderwijzer."

Verder nog deze van 1849:

"H. Bakker, onderwijzer te Pernis (Achtste Schooldistrict van Zuid-Holland), vraagt per een mei een' ondermeester van den derden rang, geschikt om de kerkdienst waar te nemen. Boven de gewone verpleging is het salaris f 60,—. Brieven franco."

E 3 Een onderwijzer had veel nevenberoepen

In de Gelderse gemeente Deil genoot de meester behalve vrije woning en het gebruik van het schoolgebouw ook het voordeel van een daarbij gelegen tuintje en van enige vruchtbomen op het Kerkhof. In het dorp Livessens, grietenij Oostdongeradeel, mocht de onderwijzer het gras van het kerkhof maaïen. Meester hield er waarschijnlijk een geit op na. Men spreekt in de oproepingsadvertenties niet van het salaris of inkomen, maar van de "voordeelen" aan het ambt van onderwijzer en zijn nevenambten verbonden. Het leek wel of men er niet toe kon komen de man, die dagelijks "slechts zes à zeven uur les gaf," een ruime bezoldiging toe te kennen. Te Woudsens, (grietenij Wijmbritseradeel) is in 1832 het inkomen van de meester vastgesteld op f 200,— plus vrije woning. "Het beluiden van iedere dode is gesteld op 30 cent, dat bij het ter aarde bestellen op 20 cent." Te Noordeloos wordt in hetzelfde jaar een onderwijzer gevraagd, die voor het aflezen en aanplakken van Lands- en Dorpspublicatiën f 9,— per jaar extra kan verdienen, en als grafdelver en klokluider f 28,—. In Oss wil men redelijk zijn: voor het delven van een groot graf ontvangt de meester f 1,15, voor een klein graf f 0,57. Maar in de winter als de grond bevroren is, krijgt hij het dubbele uitbetaald. Swichum in Friesland biedt de onderwijzer f 125,— uit de grietenijkas, vrij gebruik van huis en tuin en de benodigde turf en kaarsen of lampen en olie. Vergeleken bij de daggelders, die van vijf gulden per week een groot gezin onderhielden, genoten de plattelandsonderwijzers inderdaad enige welvaart. Maar een meester die naar

eigen inzicht wilde leven was ondenkbaar. De dominee zou hem als koster en voorzanger, het polderbestuur als schrijver niet geduld hebben. Slechts als het knechtje van de dorpsgroten kon hij zich handhaven.

E 4 De sociale voorzieningen

De Oostburgse schoolopziener Dr. H.A. Callenfels schrijft in een verslag van 1826:

"De oudste onderwijzer van dit District Mattheus Verstelle te Cadzand, die daar reeds sinds 1796 werkzaam was, verloor zijn gezicht. De boeren zijner plaats vonden nu niets natuurlijker dan den ouden man, evenals een afgeleefd paard, aan den dijk te jagen en eenen anderen aan te stellen. Met alle kracht heb ik dit tegengewerkt, en, daar het geringe inkomen des onderwijzers niet toeliet, om, boven kost

en inwoning, nog voor de jaarwedde van den ondermeester te zorgen, zoo werd, op aandrang der provinciale Autoriteiten eene jaarwedde van f 75,— op de gemeentebegroting gebracht, tot belooning voor den hulponderwijzer: tot heden toe heeft men nogthans de volle uitbetaling weten te ontduiken."

Sociale voorzieningen werden ten aanzien van de onderwijzersstand door de overheid niet getroffen. Indien een gemeentebestuur al meewerkte om de oudgediende of zijn weduwe voor broodgebrek te behoeden, dan kwam die steun als regel hier op neer, dat men de nieuwbenoemde leerkracht verplichtte, een deel van zijn salarisje voor de oudjes af te staan. Andere gemeenten eisten van den onderwijzer, dat hij lid werd van een (provinciaal) Weduwen- en Weezenfonds of van een ondersteuningsfonds. Elke voorzorg moest door de meesters zelf bekostigd worden.

Nr. 8. Het bovenste gedeelte van een menukaart voor diner van het Nederlands Onderwijsgenootschap in 1874. Het verleden wordt hierin nog eens opgehaald.

F Schoolverzuim

Je weet dat in Smallerland de kinderen, van wie de ouders het schoolgeld niet konden betalen, van school verwijderd werden. Om op school te zitten, moest dus geld betaald worden. We gaan eens kijken of er veel kinderen thuis bleven en we zoeken naar de redenen van dit thuisblijven.

F 1 Schoolplichtigen en thuisblijvers in Noord-Nederland

Bevolking van Nrd. Neder- land	Aantal leerlin- gen der lagere scholen	In percenten v.d. gehele bevolking	Aantal school- plichtigen	Aantal „thuis- blijvers”
1825: 2 285 663	246 998	10.8%	380 944	133 946
1835: 2 528 387	304 459	12 %	421 398	116 939

F 2 Kinderarbeid

Wij kunnen een vergelijking tussen de kinderarbeid van 1819 en die van 1871 maken. In onderstaande tabel is voor beide jaren het percentage kinderen van het totale aantal arbeidenden berekend voor elke provincie.

	Friest.	Gron.	Drenthe	Overijs.	Geld.	Utr.	N.-Holl.	Z.-Holl.	Zeel.	N.-Br.	Limb.
1819	11,8	11,9	—	21,2	14,9	24,9	12,0	8,7	15,0	16,0	?
1871	21,0	19,9	14,4	24,9	23,0	23,2	22,5	20,0	5,8	37,3	14,5

Wat de kinderarbeid betreft, zij bestond in alle takken van het Nederlandse bedrijf. In de steenfabrieken, de textielnijverheid, de tabaks- en sigarenfabrieken, de schoenindustrie. Kinderen werkten in de Groningse aardappelmeel- en stroopfabricage, in de Overijsselse mattenmakerijen, in Gelderse papierfabrieken en Hollandse touwslagerijen.

F 3 Werktijden

De werktijden varieerden sterk, maar waren ook in de gunstigste gevallen schrikbarend hoog: te Maastricht was een arbeidsdag van twaalf uren voor kinderen zeer gewoon, nachtarbeid niet ongewoon; in de calicotweverijen te Middelburg werkte de jeugd, die op de schoolbanken thuis hoorde, 's winters 11 tot 11½ uur, 's zomers 12 tot 13 uur. In de katoenspinnerijen van Lonneker heerste de 13-urige arbeidsdag. In een suikerfabriek te Zevenbergen geviel het dat een jongen "door toevallige omstandigheden" acht en twintig uur bezig was met pulptrappen. In een wattenfabriek in Amsterdam werden vijf machines door meisjes voortbewogen (1841).

F 4 Schoolgaande kinderen op Zuid-Beveland

Schoolplichtingen	Schoolgaanden					
	in de zomer			in de winter		
	jongens	meisjes	totaal	jongens	meisjes	totaal
2872	621	447	1068	1374	807	2181

F 5 Redenen van het schoolverzuim

De redenen van het schoolverzuim waren van heel verschillende aard: veldarbeid, op broertjes en zusjes passen, niet op school toegelaten wegens onreinheid, vooroordelen en overschilligheid van de ouders, slechte staat van het schoolgebouw, onbekwaamheid van de onderwijzer, te grote afstand tussen school en huis, armoede.

Veldarbeid, onverschilligheid en armoede komen het meeste voor. In vele gemeenten kregen een aantal kinderen gratis onderwijs. Toch gingen deze kinderen dikwijls niet naar school. Zij moesten of thuis helpen of hun ouders zagen het nut niet in van de school.

F 6 De armoede in Nederland in de eerste helft van de 19e eeuw en het schoolverzuim

De armoede in Nederland vóór 1850 was groter dan ooit tevoren. De gevolgen van deze armoede waren ontzettend: ziekte, honger, slechte huisvesting. Een arts in Middelburg, die ook in de woningen van het proletariaat kwam, heeft deze slechte huisvesting beschreven: kamers met straatklinkers bevoerd, huizen zonder w.c., bedsteden voor acht personen. Met zit en ligt op lommen en men eet gemeenschappelijk uit de ene schaal die het eetservies voorstelt. Er waren vele beddeelden in Nederland. In de jaren 1847 en 1848 werden zelfs een half miljoen mensen in Nederland beddeeld op een bevolking van drie miljoen.

Het verband tussen deze diepe ellende en het schoolverzuim is gemakkelijk te leggen. Wat hielp het, dat armenkassen en diaconiën het schoolgeld voor de kinderen der armen betalen wilden, als deze kinderen geen kleren en schoeisel hadden, om mee op school te verschijnen; als zij de onreinheid meedroegen, waarvoor men hen van de schoolbanken moest weren; als de arbeidskracht van hun tengere lichamen voor verkrijging van het allernoodzakelijkste levensonderhoud niet gemist kon worden. Evenals ziekte, ondervoeding, behoorde het schoolverzuim tot het gevolg van de verschrikkelijke armoede, die een brede laag der bevolking in haar greep had.

F 7 Middelen om het schoolverzuim tegen te gaan

Het plattelandskind, dat in landbouw- of veeteeltbedrijf meewerkte en daardoor de school verzuimde, was vaak minder nog in de gelegenheid óók nog de school te bezoeken dan de jongen of het meisje dat in de nijverheid werkte. Voor beiden bestond wel de gelegenheid de avondschool te volgen, maar na een vermoeiende dagtaak had men daarin niet veel zin meer. De fabrikant bewaarde dikwijls nog de schijn het onderwijs niet in de weg te willen staan. Hier en daar werd in het vrije middaguur les gegeven. In de fabrieken van Almelo mochten de kinderen gratis een avondschool volgen — vier uur per week! — in Breda werd hun zelfs het loon over die uren uitbetaald. In Deventer daarentegen korting een fabrikant het kinderloon, dat tussen tien en veertig cent per dag bedroeg. Daarmee werd dan de meester betaald. Het gemeentebestuur dankte deze weldoener voor zijn "zeer doelmatige voorzieningen." Twee Rotterdamse jongens, elf en twaalf jaar oud en werkzaam op een sigarenfabriek, mochten van hun patroon de school blijven bezoeken. Ze werkten daarom van zes uur 's morgens tot half negen en 's middags van vijf tot negen uur. Pas omstreeks 1860 namen enkele vooruitstrevende fabrikanten het kind bescherming. Zij deden dit zeker omdat hun het lot der jeugdigen ter harte ging, maar ook omdat zij beseften, dat genadeloze kinderarbeid in de toekomst een tekort aan werkkrachten zou veroorzaken. Vóór 1850 was er van beperking van de kinderarbeid geen sprake. Het was al veel, dat men in sommige provincies het schoolbezoek stimuleerde door de ouders van elk kind van vijf tot twaalf jaar schoolgeld te laten betalen. In het Huishoudelijk Schoolreglement van Drente was een bijdrage van vijf cent per kind per week verplicht gesteld. In Groningen werden sinds 1816 de schoolgelden van het platteland door Gedeputeerde Staten geregeld.

F 8 Schoolbezoek in 1825

Een statistiek van 1825 toont aan, dat in Drente per 1000 inwoners 156 kinderen een school bezochten, in Zuid-Holland maar 113, dat was zo ongeveer het gemiddelde. Ook in Overijssel werd een zachte dwang uitgeoefend om de jeugd naar school te sturen.

F 9 Inkomsten en uitgaven van verschillende arbeidersgezinnen

a Gemiddeld dagloon in centen

Aantal bedrijfsoorten in 1819, waarin het gemiddelde dagloon voor volwassenen bedroeg:

Provinciën	Minder dan 50 cts.	50-59 cts.	60-69 cts.	70-79 cts.	80-89 cts.	90-100 cts.	f 1,— en meer
Groningen	3	11	30	22	9	3	5
Friesland	5	7	20	35	16	8	4
Drente	7	12	19	3	2	1	2
Overijssel	19	40	33	19	7	2	3
Gelderland	7	37	40	25	7	—	2
Utrecht	10	11	32	42	28	8	12
N.-Holland	4	4	1	10	33	16	57
Z.-Holland	11	5	13	19	39	45	85
Zeeland	3	3	13	15	18	19	30
N.-Brabant	19	34	35	23	14	2	4

Uit de tabel blijkt bijvoorbeeld dat de arbeiders in drie bedrijven in Groningen minder dan 50 cent per dag verdienen. Je kunt dus uit de tabel lezen hoeveel de volwassen arbeiders in 1819 gemiddeld verdienden.

b De uitgaven van de verschillende arbeidersgezinnen in Nederland tussen 1829 en 1852.

In deze tabel staan de uitgaven per week voor verschillende zaken. Als we deze tabel vergelijken met de tabel van 9a dan blijkt daar bijvoorbeeld uit dat de uitgaven van de landarbeider in de provincie Utrecht hoger waren dan de inkomsten van de arbeiders in Groningen.

Gezinnen	Uitgaven per week voor:					Totaal uitgaven
	Huishuur	Brood en beschuit	Aardapp.	Overige voedingsm.	Andere zaken	
Arbeiders bij Paul van Vlissingens machinefabriek en scheepswerf te Amsterdam (1854):						
1. M.A. met 4 kinderen	f 1,77	f 2,72	f 2,—	f 2,65	f 4,92	f 14,06
2. C.S. met 2 kinderen	f 1,15	f 2,17	f 1,26	f 2,29	f 3,72	f 10,60
3. J.d. V. met 5 kinderen	f 0,90	f 3,64	f 1,32	f 3,03	f 0,63	f 9,52
4. O. met 5 kinderen	f 0,70	f 2,70	f 0,90	f 2,47	f 1,16	f 7,93
5. F.S. met 4 kinderen	f 1,—	f 2,06	f 1,31	f 2,19	f 1,32	f 7,89
Landarb. prov. Utrecht						
4 à 5 k. (1852)	f 0,58	f 1,44	f 0,58	f 1,67	f 1,61	f 5,88
Veldarbeider (4 k.) (1829)	f 0,35	f 1,20	f 1,05	f 1,26	f 1,26	f 3,86

F 10 Wat een huisgezin volgens Heldring nodig heeft om geen gebrek (dat is voortdurende honger en nauwelijks kleding) te lijden

wat heeft een huisgezin van gemiddeld getal, dat is van drie volwassene menschen en drie kinderen gedurende eene week volstrekt noodig om van te leven? De volgende berekening is zoo zuinig mogelijk gesteld. Zij bevat slechts het onvermijdelijk noodige, en laat alles wat smakelijk, alles wat weelde is, geheel wegvallen; zij veronderstelt alleen datgene, dat er volstrekt zijn moet, en zonder hetwelk er zekerlijk gebrek zoude wezen.

Mijne bedoeling is de uitgaven van een huisgezin op te geven, dat in het gansche jaar ook niet eene enkele maal vleesch gebruikt, maar overigens zich goed voedt; dat zich zoo voedt, dat het overal langs de grenzen des gebreks voortwandelt,

De berekening luidt als volgt:

Brood, 12 Nederlandsche ponden	ƒ 0,90.
Vet, 5 oncen	» 0,35.
Boter, 5 oncen	» 0,30.
Aardappelen	» 0,50.
Meel en karnemelk	» 0,50.
Koffij	» 0,10.
Gebrande stroop	» 0,05.
Olie	» 0,12.
Zeep	» 0,05.
Saaijet, garen, knopen, enz.	» 0,10.
Tabak	» 0,05.
Zout	» 0,10.
Melk	» 0,07.
Peper	» 0,03.
Azijn	» 0,05.
Brandstoffen	» 0,50.
Huishuur	» 0,50.
Kleding	» 1,00.
Potten, pannen, ijzerwerk en slijtaadje van gereedschap	» 0,15.

Totaal in de week . ƒ 5,42.

G Liefdadigheid

In Nederland was een groot aantal armen. Dat betekende helemaal niet dat er niets voor hen werd gedaan. Integendeel, de hooggeroemde Neddrlandse liefdadigheid zorgde voor weeshuizen, gestichten voor ouden van dagenn voedseluitdelingen, aanvullend huishoudgeld, voor giften en aalmoezen van allerlei soort. Armen werden dus gesteund, of bedeed zoals men dat toen noemde.

G 1 Aantallen bedeeden

Jaar	Bevolking per 31 Dec.	Geh. jaar onafgebr. gesteund	Eens of meermalen per jaar gesteund	Totaal aantal gesteunden	Uitgaven	Aantal bedeeden per 1000 zielen
1829	2.427.206	—	—	235.711	3.528.512	97.14
1830	2.444.550	—	—	244.503	3.672.140	100.02
1831	2.454.176	—	—	248.380	3.603.660	101.21
1832	2.460.954	113.396	118.441	231.837	3.619.908	94.21
1833	2.481.382	111.970	118.428	230.398	3.649.694	92.86
1834	2.503.624	110.697	113.905	224.602	3.790.033	89.71
1835	2.528.367	114.551	123.215	237.766	3.860.097	94.04
1836	2.557.522	113.629	124.311	237.970	3.848.484	93.05
1837	2.583.271	131.536	130.883	262.419	4.071.236	101.58
1838	2.615.029	128.562	141.430	269.992	4.181.631	103.25
1839	2.663.191	134.213	136.603	270.816	4.277.153	101.69
1840	2.893.716	150.373	151.534	301.907	4.411.168	104.33
1841	2.931.143	132.978	161.667	294.645	4.544.314	100.52
1842	2.957.473	140.723	158.245	298.968	4.752.495	101.09
1843	3.988.172	162.550	181.121	343.671	4.886.001	115.01
1844	3.019.748	173.645	194.675	368.320	5.100.985	121.97
1845	3.053.984	184.973	235.163	420.136	5.259.470	137.57
1846	3.062.223	195.107	273.549	468.656	5.406.465	153.04
1947	3.050.840	203.707	269.402	473.109	5.736.372	155.07
1848	3.054.528	176.392	248.947	425.339	5.342.114	139.25

G 2 Wie kan steun krijgen?

Steun, ook wel onderstand genoemd, werd gegeven door de gemeente en door kerkelijke en niet-kerkelijke liefdadige instellingen. Bij iedere hulpverlening werd eerst nagegaan of de aanvragers van steun wel nette, oppassende mensen waren, of ze wel trouw naar de kerk gingen en of ze geen dronkelappen waren. Om steun te krijgen moest je een bepaald aantal jaren in de gemeente gewoond hebben en wilde je hulp van een kerkgenootschap krijgen dan moest je natuurlijk lid van die kerk zijn. Bij je aanvraag moest je daarom geboorte-, doop-, trouw- en lidmaatschapsbewijzen meebrengen. Soms moest je ook nog twee "geloofwaardige, onbedeelde" getuigen mee laten komen, die dit alles nog eens moesten bevestigen.

Iedere vaste bedeelde kreeg een voogd toegewezen, ook wel patroon genoemd. Deze moest de arme bijstaan, zowel met "stoffelijke hulp als door zedelijke invloed." De voogd kwam op huisbezoek.

G 3 De vaste bedeling (in Amsterdam)

De uitkering van de vaste bedeling geschiedde bij de Nederlands Hervormden als volgt:

"De vaste bedeling zelve wordt om de veertien dagen in de Nieuwe Kerk uitgereikt en wel telkens aan de helft der behoeftigen, zoodat ieder hunner aldaar eens in de vier weken moet verschijnen, voorzien van zijn bewijs als vastbedeelde, zijnde een perkamenten kaart, waarop de letter en het folio van het grootboek, de naam des bedeeelden en het bedrag der gewonen bedeeeling staan uitgedrukt." De "grootboek-

Nr. 9. Een leerzaam voorbeeld voor jonglieden uit den beschaafden stand. (Wat doen zij immers?)

houder" betaalt uit en houdt van alles aantekening in zijn "grootboek". Wanneer men zó oud is of ongeneeslijk ziek, dat men nooit zelf kan verschijnen, dan bezorgen "kamerloopsters" tegen een kleine korting het bedrag thuis. Is men onverwachts ziek, dan kan men een familielid sturen. Deze moet dan wel een bewijs meebrengen, afgegeven door de voogd.

"De bedeeelden welken dezen onderstand voor de eerste maal ontvangen, verschijnen echter altijd in persoon; zij ontvangen dan een vermaning het armengeld met dankbaarheid en op een gepaste wijze te gebruiken en zich te onthouden van verkwisting. Zij moeten de belofte afleggen dat, zoo zij in meer gunstige omstandigheden mogten geraken, zij alsdan voor de bedeeeling zullen bedanken en zoo mogelijk het genotene teruggeven. Bij het ontdekken van bedrog, verkwisting of andere onordelijkheden wordt de uitreiking van de bedeling geschorst." Bij de Rooms Katholieken werd de vaste bedeling om de veertien dagen uitgereikt, op woensdagmiddag.

G 4 Hulpverlening in natura

Armen die niet in de vaste bedeling vielen, werden meestal 's winters bedeeeld. Het ging dan vooral om uitreiking van turf, brood, aardappelen en kleding. Vanzelfsprekend werd ook vaak met geld bijgesprongen.

De verschillende kerken hadden voor bedeling in natura weer allerlei aparte regelingen getroffen. Zo had in Amsterdam de RK St. Vincentiusvereniging een eigen "spijskokerij" en de Nederlands Hervormde Gemeente een eigen bakkerij (al in 1674 opgericht en steeds in bedrijf geweest). In 1850 werden 57.738 roggebroden en 5.138 tarwebroden aan de eigen bedeeelden verstrekt. Dit gebeurde alleen op vertoon van een zogenaamd loodbroodje. Dat was een loden penning, ongeveer zo groot als een gulden. Aan de ene kant stond een tafel met daarboven twee broden, met het omschrift "hervormd diakenie-brood." Aan de andere kant stond "vergenoegd en dankbaar."

Er waren ook verschillende niet-kerkelijke verenigingen die voor hulp in natura zorgden. Zo bijvoorbeeld de vereniging "Toevlucht voor behoeftigen." Deze was in Amsterdam opgericht door enkele welgestelde lieden. Hier kon men 's nachts slapen, op stro in een verwarmd lokaal, en een ontbijt krijgen van een tarwebroodje met een kom koffie met melk. In de winter van 1843/1844 maakten 42.890 personen hiervan gebruik. Toen in 1847 een aardappelziekte uitbrak en er hongersnood dreigde, verschaftte deze vereniging ook "eenige gekookte spijs, bestaande uit eene portie boekweitengort, met zout en water gekookt, en door een weinig siroop bereid." Men kon dit voedsel en het onderdak krijgen op vertoon van kaartjes. Deze werden door liefdadig ingestelde mensen gekocht à 10 cent per stuk en dan aan behoeftigen gegeven in plaats van een aalmoes. In de winter van 1847/1848 mocht men ook zonder kaartje gortepap komen eten. Men moest daarvoor dan 5 cent betalen.

G 5 Kritiek op bedeling

Met bedelen kan men jaar na jaar doorgaan, het lost niets op. De heer R. Scherenberg schrijft in 1816: *"Het bedelen van armen, dat is alleen geven, is dus het ware zaad ter aankweeking van armoede; de reeds diep vervallen arme is uit den aard lui en vadsig, heeft een afkeer van werken; en is gewoon aan het lijden van gebrek: hij steunt op liefdegaven — verwaarloost zichzelf te helpen, en wordt een invretende kanker voor de maatschappij."*

G 6 De Maatschappij van Weldadigheid

Waar moest men beginnen om dit veelomvattende probleem van de armoede aan te pakken? In 1818 werd door enkele welgestelden de Maatschappij van Weldadigheid opgericht, die door middel van het oprichten van landbouwnederzettingen in Nederland aan goedwillende gezinnen, die in de stad geen toekomst hadden, een nieuw bestaan wilde verschaffen. Deze nederzettingen werden kolonies genoemd.

Er werd begonnen met de kolonie Frederiksoord. Prins Frederik was namelijk beschermheer. Ieder huisgezin kreeg hier een eigen boerenhoeve met een tuin, stallen en 3 bunders grond. Al gauw kwamen er nog twee kolonies bij, Wilhelmina-oord en Willemsoord.

Het bestuur van de Maatschappij werd overstelp met aanvragen van gemeenten om mensen te mogen zenden. En dan niet alleen huisgezinnen, maar vooral ook

wezen en bedelaars. Hoewel het eigenlijk niet de opzet van de Maatschappij was geweest, werden er nu gestichten opgericht. Een te Ommerschans voor bedelaars en drie te Veenhuizen, waarvan één voor wezen en twee voor bedelaars. In deze gestichten sliep en at men in zalen, men werkte op het land of in werkplaatsen die men fabrieken noemde. Met de oprichting van deze kolonies kwam het onderscheid tussen vrije en gedwongen kolonies.

Te Ommerschans was bovendien een strafkolonie gevestigd voor iedereen die zich in de vrije kolonies of in de gestichten aan overtreding van de regels had schuldig gemaakt. In 1824 maakte de regering met de Maatschappij de afspraak dat wezen en bedelaars die op kosten van de staat leefden (dus ook op kosten van de gemeente) naar kolonies van de maatschappij opgestuurd konden worden. Veel steden sloten van toen af aan contracten met de Maatschappij, die hen het recht verleenden een bepaald aantal mensen te mogen sturen. De stad bleef de kosten voor hen dragen, een vast bedrag per jaar.

De bevolking van al die koloniën zag er op 1 juli 1851 als volgt uit:

Vrije koloniën	2548
Veenhuizen: wezen	1492
bedelaars	1523
bedelaars	1637
Ommerschans	2126
Landbouwschool	69
Ambtenaren met gezinnen	632
Totaal	10027

G 7 Op bezoek in Ommerschans

Jacob van Lennep en Dirk van Hogendorp maakten in 1823 een voetreis door Nederland. Zij bezochten toen ook de bedelaarskolonie te Ommerschans. Jacob van Lennep schrijft hierover:

"De algemene grondregel welke aan de Ommerschans in acht wordt genomen, is deze: die niet werkt zal niet eten. Dus de kolonist die slechts half werkt, krijgt slechts halve portie, en die in 't geheel niet werkt gene. Elke kolonist boven de 16 jaren moet in de week 30 stuivers verdienen. Een gulden hiervan wordt voor zijn middagmaal gebruikt en voor zijn kleding, uit een zwart-grijs buis met groene opslagen, met witte knopen bestaande. De overige 10 stuivers worden hem betaald in kaartjes van 2 stuiver waarvoor hij in de winkel der kolonie zijn ochtend- en avondeten koopt. De voeding bestaat grotendeels uit paardebonen en is dus weinig geschikt voor iemand die zware arbeid verrichten moet."

De beide bezoekers namen ook een kijkje binnenshuis: *"Uit de school kwamen wij in een benedenzaal, waar een vrouw die zich op het veld overwerkt had, zat te kermen van pijn en het gesticht zat te vervloeken. Naast haar was een akelig uitziend, uitgeteerd mannetje. Deze ongelukkige was oppasser in een der kamers: zijn voeten, bevroren door de*

Nr. 10. Politie.

harde winter, en zijn tenen, hem met nijptangen afgedraaid, waren nog niet genezen, waardoor hij voor zijn post ongeschikt geworden was, die verloren had, niet meer werken kon, en geen eten meer kreeg. — Vandaar bezochten wij een andere zaal en vonden er enige vrouwen en kinderen. Een der vrouwen toonde ons het ochtend- en avondeten der kinderen. Het bestaat uit een half kormiesbrood, niet veel groter dan twee kadetjes: op hetzelfde moesten hare twee spruiten een ganse week teren, en kermden dan ook van de honger.

Vervolgens bezochten wij de kinderkamer, waar zeven of acht kleinen onder de zeven jaren zaten te spinnen (.)

Nu sprak van Hogendorp een jongetje van zeven jaar aan:

Van Hogendorp: Hoe komt gij hier, jongetje?

Het kind zucht, antwoordt niet en knipt een traantje weg.

Van Hogendorp: Antwoord vrij, waar komt gij vandaan?

Het kind: Uit Rotterdam, mijnheer.

Van Hogendorp: En wat had je gedaan dat je hier gebracht werd?

Het kind: Ik had iets gevraagd, mijnheer, en toen pakten de dienders mij op en brachten mij in de gevangenis, en daar heb ik acht weken ingezeten, en toen hebben zij mij hier naartoe gebracht.

Van Hogendorp: En wisten je ouders dat je bedelde?

Het kind: Ja mijnheer, mijn vader had het mij gelast.

Van Hogendorp: Wat deden uw ouders?

Het kind: Mijn vader was lam en mijn moeder werkte voor de lui: maar in de gevangenis heb ik mijn ouders dikwijls gezien. Sinds heb ik niets van ze gehoord."

G 8 Een liefdadige vereniging in Amsterdam

In 1839 werd door enkele welgestelden de vereniging "Hulpbetoon aan eerlijke en vlijtige armoede" opgericht. Het doel was de armen werk te bezorgen en ook om over "hun zedelijke belangen een belangstellend toezicht" te houden. Dit laatste geschiedde door een patroon. Meestal waren dat "dames-bestuurderessen", die de behoeftigen wekelijks thuis ontvingen, hen werk opdroegen en bij aflevering van het werk uitbetaalden. Het minimum was 60 cent per week, soms iets meer.

Het uitgangspunt van de vereniging was: geen bedeling, maar vergoeding voor verrichte arbeid. Het werk dat verschaft werd was vooral naaiwerk, dat door behoeftige vrouwen thuis verricht werd. Het werd verkocht in een speciale winkel, al was het probleem dat er weinig kopers kwamen. Eens per jaar werd van de niet verkochte artikelen een verloting gehouden. Tegelijk werden dan ook andere zaken verloot, zoals voorwerpen die door de koningin speciaal hiervoor ter beschikking waren gesteld.

De leden van de vereniging betaalden een tientje per jaar. Zij kregen dan het recht een arme aan te wijzen die voor werkverschaffing in aanmerking kwam. In 1850 werden op deze wijze 180 à 200 gezinnen geholpen. Ook probeerde men werk te vinden voor de kinderen die van de armenschool kwamen.

G 9 Nog een liefdadige vereniging in Amsterdam

In 1845 werd opgericht de "Maatschappij tot werkverschaffing aan den spaarzamen ambachtsman." Het doel was werk te bezorgen in de wintermaanden. Veel bedrijfjes lagen dan stil, vooral in de bouw. In de winter van 1850/51 werden 85 metselaars, stucadoors e.d. in staat gesteld in het lokaal van deze vereniging de kost te verdienen. Zo werden er in die winter vervaardigd:

- 10 bureaustanden
- 10 tafelbakken
- 10 broeikastjes
- 10 tocadille spelen met schaak en damborden
- 10 boekenkasten
- 10 wastafels
- 10 beddetafels
- 10 broeikasten
- 10 stilletjes
- 20 bloemen etagères
- 10 bloemenstanders
- 20 tuinstoelen
- 10 ruggestoelen
- 20 klapstoelen
- 10 kindertafeltjes
- 20 ringplankjes
- 10 mutsenstanders
- 10 knikkerplanken
- 10 keizer-karel spelen
- 20 huistrappen
- 60 keurige satijnen albums
- 100 tekenportefeuilles
- 100 kartonnen gangbrievenbussen
- 70 schilderijramen
- 50 breibakjes
- 50 breiballen
- 10 kijkkasten (chambres obscures)
- 20 hoedendozen
- 100 kwitantiedozen
- 100 sigarebekers
- 30 souvenirs
- 10 kamerschutten
- 70 ijzeren eierrekken
- 10 bloementafels
- 40 klimopbakken
- 50 vogelkooien
- 200 bloemenmandjes
- 100 prullebakken
- 60 klerenbakken
- 120 saldade-emmers
- 100 zinken wateremmers
- 190 spaans rieten vloerenmatten
- 260 touwen vloermatten.

Al deze goederen werden ieder jaar verloot tegen f 2,— het lot, "en om de bestaande neringen niet te benadelen, is het hoofddoel zooveel mogelijk zoodanige voorwerpen te doen vervaardigen, die meestal van 's buitenlands worden aangevoerd."

G 10 Armenzorg voor kinderen

a. Het burgerweeshuis in Amsterdam

Het burgerweeshuis was het weeshuis, betaald door de stad Amsterdam. Het gebouw wordt tegenwoordig nog door veel mensen bezocht. Het ligt aan de Kalverstraat, thans is er het Historisch Museum gevestigd. Er is veel verbouwd, maar de binnenplaats is nog geheel in oude stijl gelaten. In dit weeshuis konden kinderen opgenomen worden die als regel nog geen 14 jaar waren. Beide ouders moesten overleden zijn en de wees moest een wettig kind zijn. Bovendien moest de langstlevende ouder de laatste 5 jaar in de stad gewoond hebben. Wanneer die ouder niet in Amsterdam geboren was, gold de termijn van 7 jaar. In 1850 bestond de bevolking uit 217 jongens en 197 meisjes, in totaal dus 414 wezen. Hier van zaten er 196 op school. Een deel zat op de bewaarschool, een deel op de basisschool, beide in het weeshuis zelf gevestigd. Had een wees eenmaal een betrekking gevonden, dan mocht zij/hij tot het 21e jaar in het weeshuis blijven wonen.

De kleding van het burgerweeshuis was zwart en rood naar de kleuren in het wapen van de stad Amsterdam.

b. De dagelijkse gang van zaken in het diaconieweeshuis van de Nederlands Hervormde Gemeente.

De beschrijving stamt uit 1850.

Dagelijksche orde. De werkgelovigen worden gewekt des zomers te 4, des winters te 5 ure; de meisjes en de schoolkinderen iets later. Na reiniging, verzamelen de weeskinderen zich tot het morgen-gebed en ontbijten, dat door een gemeenschappelijk gezang wordt gevolgd. Zij begeven zich daarop naar de school, de katechizatie of aan hunne werkzaamheden, en nuttigen te 12 $\frac{1}{2}$ uur het middagmaal, door gebed en dankzegging voorafgegaan en besloten. De bezigheden van den voormiddag worden voortgezet. Na den schooltijd worden de jongens, in de vrije avonden, bezig gehouden met lichaams-oefeningen, terwijl de meisjes in de eetzaal te zamen komen, om door voorlezingen of toespraken van den vader, over godsdienst of zedekunde, eene gepaste leiding te ontvangen. Het avondeten, voorafgegaan, afgewisseld en besloten door gebed, dankzegging en gezang, wordt genuttigd te 8 $\frac{1}{2}$ ure, waarna een naauwkeurig appel wordt gehouden, en de kinderen zich te ruste begeven. De grooteren hebben echter de vrijheid tot 10 ure bijeen te blijven. Op de slaapkamer wordt nog een gebed verricht, terwijl des nachts door suppoosten en suppoostinnen aldaar om de twee uren de ronde wordt gedaan.

De Zondag, als zijnde geheel aan godsdienstoefening en onderwijs gewijd, maakt op deze orde eene uitzondering. Des morgens gaan alle weeskinderen naar de Zuiderkerk, des middags de meisjes naar de bijbellezing, de jongens naar de katechizatie. Te 4 ure hebben zij de vrijheid, vrienden of betrekkingen te bezoeken; dit is hun ook op Zaterdag vergund. De jonge kinderen moeten tot dat einde gehaald en gebracht worden. De gelegenheid om betrekkingen buiten de stad te bezoeken, wordt den kinderen doorgaans, op verzoek, omtrent Pinksteren verleend.

Het baden heeft wekelijks drie maal voor de jongens, en een maal voor de meisjes plaats.

Gedurende den zomer bezoeken de kinderen eens in de week, 's namiddags, den tuin van het diakenie-oude-vrouwenhuis, terwijl aan allen nu en dan, door de zorg van het bestuur of door de welwillendheid van anderen, de toegang tot openbare of bijzondere instellingen wordt geschonken. Bovendien hebben er bij enkele gelegenheden, b. v. bij de verwisseling van het bestuur, op St. Nikolaas-avond enz., kleine huishoudelijke feesten plaats.

Voeding. De soort van spijs is voor iederen dag vastgesteld. Het ontbijt bestaat altijd uit brood; het avondeten uit karnemelk met gort gekookt. Het middagmaal is elke week als volgt: 2 dagen gestoofd eten (aardappelen, groenten en vleesch ondereen), 2 dagen grutterswaren met brood, 1 dag graauwe erwten, 1 dag rijst en 1 dag groene-erwtensoupe. Om de twee weken wordt in het gesticht zelf een os, en twee maal in het jaar worden er zes varkens geslagt. In het overigens nog benodigde wordt door afgehakt vleesch en spek voorzien. Het brood wordt geleverd door de diakenie-bakkerij; de andere levensbehoeften worden bij inschrijving aanbesteed, of door vaste leveranciers geleverd.

Tot de kleding der weeskinderen wordt zwart laken en wit linnengoed gebezigd. De jongens dragen een lang wambuis met koperen knopen, vest, lange broek en hoed. Zij die belijdenis des geloofs hebben afgelegd, zijn kenbaar aan overtrokken knopen. De meisjes dragen eenen tabbaard met overgepluoiden doek en muts.

c. Amsterdamse stadsbedelingen

Niet alle kinderen, vond men, konden in een gewoon weeshuis opgenomen worden. Zoals bijvoorbeeld kinderen boven de 14 jaar; kinderen van wie de ouders nog wel leefden, maar die hun kinderen in de steek gelaten hadden; vondelingen; kinderen van wie de ouders of de langstlevende ouder in de gevangenis zat(en). Al deze kinderen moesten toch ergens naar toe.

In Amsterdam bestond sinds 1665 voor dit soort kinderen het Aalmoezeniersweeshuis (aalmoezenier = armvader). Zo rond 1800 raakte dit weeshuis diep in de schulden en het bleef een drukkende last op de gemeentekas. Om alles zo goedkoop mogelijk te houden was men al vóór 1800 ertoe overgegaan om kinderen uit het weeshuis uit te besteden op het platteland. Bijvoorbeeld in weverijen in Enschede. Toen de Maatschappij van Weldadigheid met haar kolonies op het platteland ontstond, heeft de regering in Den Haag de gelegenheid aangegrepen en heeft in 1824 bevolen dat de kinderen van het Aalmoezeniersweeshuis, als ze 7 waren, naar Veenhuizen gestuurd moesten worden. Veel kinderen zijn toen weggelopen of wisten pleegouders in de stad te vinden die hen wel gratis in hun gezin wilden opnemen. De bestuurders van het weeshuis weigerden mee te werken bij het opsturen van de kinderen naar Veenhuizen, maar er was niets aan te doen. Op 1 mei 1825 was het weeshuis ontruimd.

Wat overbleef was een opvanghuis. Daar werden de kinderen die niet naar een gewoon weeshuis konden, tijdelijk opgenomen. Kinderen beneden de 7 jaar werden dan uitbesteed aan kostgezinnen in de stad, die daarvoor kostgeld ontvingen. Eens in de drie maanden

kon men dit geld komen ophalen. Men moest dan het kind meebrengen. De kostgezinnen konden ieder moment bezocht worden door "loopmoeders" die dan controleerden of de kostgezinnen hun beloften wel nakwamen. Die controle was wel nodig, want veel kostgezinnen namen een stadsbestedeling alleen maar in huis om een centje bij te verdienen.

Werd het kind 7 jaar, dan moest het dus naar Veenhuizen. Men stuurde steeds een aantal kinderen tegelijk,

dat was gemakkelijker en goedkoper. In de tijd tussen hun 7e verjaardag en de dag van opzending werden de kinderen in het opvanghuis "in depôt gehouden" zoals men dat toen noemde. In Veenhuizen bleven ze dan tot hun 21e jaar. Als men ze daar geschikt vond en er was nog plaats, konden ze zich in een van de koloniën blijvend vestigen. Tot hun 21e jaar bleven ze ten laste van de stad Amsterdam, die kostgeld voor hen betaalde. Op 1 januari 1850 waren er 817 stadsbestedelingen.

H Toestanden op school

Nr. 11. Dorpsschool die tot 1860 heeft bestaan in deze vorm te Lhee (Dr.). Nu in Het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem. Aan de muur houten boekentassen en andere voorwerpen die gebruikt werden. Welke kun je herkennen?

De tekstjes 1 t/m 6 komen uit een rondschrijven van de schoolopziener Visser aan de onderwijzers in zijn district in 1824. De andere stukjes komen uit boeken en nummer 8 komt uit een archief. Het is allemaal in onze taal "vertaald."

H 1 Schandbord en slaan

Ik vind het gebruik van het schandbord verkeerd en verschrikkelijk slecht. Dat moet wel dezelfde uitwerking hebben op school als vroeger het aan de schandpaal zetten van mensen. Want wie zo tentoongesteld wordt krijgt het gevoel dat hij veracht wordt door de mensen, en dan gaat het van kwaad tot erger. Ik wil dat

ze in de scholen van mijn district onmiddellijk verdwijnen. En ik herinner U er aan dat alle vormen van slaan door de minister in 1820 uitdrukkelijk verboden zijn. Dat is in 1823 nog eens herhaald. En ik zal het beslist niet toestaan.

H 2 Beloning voor goede leerlingen

Gebruikt U toch vooral de grotere leerlingen om de kleinere les te geven! Ik heb U dat al een paar keer aanbevolen, en dat is ook helemaal niet vreemd of nieuw! In 1806 heeft de minister al gezegd dat de beste leerlingen beloond moeten worden door hen op te dragen aan de slechtsten wat les te geven.

H 3 Ganzepennen snijden voor schooltijd!

Ik heb nogal eens gezien dat een school wel een half uur te laat begon en soms nog later. Ook al is het zo dat sommige kinderen door de grote afstand eigenlijk niet op tijd aanwezig kunnen zijn, dan moet de onderwijzer toch het goede voorbeeld geven. Hij moet als de school begint niet meer bezig zijn met het bijsnijden van de pennen en het uitdelen van de schriften, en de kinderen verplichten om op tijd te zijn.

H 4 Denk er om dat er boeken zijn!

U mag alleen de boeken gebruiken die op de boekenlijst staan die ik heb goedgekeurd. U kunt ze altijd krijgen bij de boekhandel Holtkamp in Sneek, dus ik reken er op dat ze ook altijd op school aanwezig zijn. En ik reken er beslist op dat die boeken er zijn op de scholen waar de onderwijzers een toelage hebben voor schoolbehoefte.

H 5 Niet wonen in

Ik heb ook een paar maal gezien dat er in de zomer gestookt werd in het schoollokaal. En dat was dan voor het huishouden, daar werd op gekookt. En ook vond ik meubels die niets met de school te maken hadden. Een gemakkelijke stoel kan bij uitzondering voor stoude onderwijzers worden toegestaan, maar het schoolvertrek is geen woonkamer. En verder herinner ik U aan het voorschrift dat er tussen de lessen gelucht moet worden en twee maal per week worden schoongemaakt!

Nr. 12.

H 6 Wie er niet altijd was.

Denkt U er om dat U, als U een ondermeester hebt, toch zelf steeds op school moet zijn. En dat U U met *niets anders* dan met lesgeven bezig mag houden. Het mag niet meer gebeuren dat ik de school leeg vind als ik kom controleren.

Nr. 13.

H 7 Maatregelen tegen

In Gaasterland was het officieel verboden dat de onderwijzers aan één kind meer onderwijs gaven dan aan de anderen. Het was ook verboden "onregelmatigheden te bedrijven bij de verhoging der leerlingen."

Ieder jaar kreeg de school daar een lading goede turf, en de onderwijzer kreeg het nadrukkelijk verbod om die turf voor iets anders te gebruiken dan voor het verwarmen van de leerlingen. Hij mocht ook geen geld van leerlingen of hun ouders aannemen voor turf en hij moest voldoende stoken. Stoven mochten alleen bij hoge noodzakelijkheid gebruikt worden, en dan nog alleen met kooltjes vuur van de schoolturven.

H 8 De reactie op de brief van de schoolmeesters

Smallingerland, 22 november 1834.

Besluit van de grietenijraad:

1. Het onderwijs wordt kosteloos voor leerlingen van de dagschool tussen 5 en 12 jaar. Voor de leien moet wel betaald worden.
2. De kinderen van de tweede klas moeten alle dagen tenminste eenmaal op papier schrijven.
3. De onderwijzer krijgt zijn traktement uit de gemeentekas. Bovendien krijgt hij een toelage voor leermiddelen en schoolbehoefte en voor iedere leerling op de dagschool 6 cent per week.
4. Er zal inspectie zijn om te zien hoeveel kinderen de school bezoeken.

H 9 Amsterdam, anders dan Gaasterland.

In Amsterdam waren de stadsarmenscholen niet verwarmd. Daar kregen de schoolmeesters turf van de stad voor hun huis. Leermiddelen waren een kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, wat lees- en leerboekjes en een stel maten en gewichten.

J Vervoer

De tekstjes J 1 t/m 4 komen uit *Camera Obscura* door Hildebrand, een veelgelezen boek, geschreven in 1839.

J 1 Aanleg van spoorwegen

"Men is bezig in mijn vaderland spoorwegen aan te leggen: ik zit er sedert jaren op te wachten; niet omdat ik er zake-lijk belang bij heb maar omdat er tot nog toe geen middel van vervoer bestaat, dat mij bevalt, ook niet het eigen rijtuig en postpaarden, waar ik slechts zelden gebruik van kan maken."

J 2 De trekschuit

"'t Is waar, men kan er in lezen, domino spelen, dammen en, zo de schipper inkt aan boord heeft en gij een pen hebt meegebracht, zelfs schrijven. Maar als gij beweert dat gij er op uw gemak zijt, dan houd ik U (met Uw verlof) voor een mismaakt schepsel, niet hoger dan mijn knie. Over het algemeen is de roef (overdekte plaats in een trekschuit) alleen geschikt voor de mensen die er vooral gaan zitten, zoals ivoordraaiers en horlogemakers; goede luidjes die een erfenis gaan halen; breiende huishoudsters, die "uwé" en "ik heeft" zeggen; kameniers, die voor mevrouwen door willen gaan en van ons Buiten spreken."

J 3 De diligence

"Het personeel der diligence heeft een heel ander karakter. Op de diligence reist gij met officieren in politiek; met studenten; met heren die naar een audiëntie gaan; met schoolopziensers en leden van de provinciale commissiën; met mannen van de beurs; met paardekopers en aannemers; met handelsreizigers; met fiere dames, die 't half beneden hun stand rekenen in diligences te reizen; met koopvaardij-kapiteins met lange Curaçaose sigaren; met een nauwgezette heer, die uit gehoorzaamheid aan zijn lootje op nummer 1 MOET zitten."

J 4 De stoomboot

"De stoomboot, zei ik tot mezelf, en ik nam een plaats van Rotterdam tot Nijmegen, zal alles verbeteren en overtreffen: de snelle, de ruime, de gemakkelijke, de sierlijke, de gezellige, de rijke stoomboot. Maar zeg niet: het is net zo goed als thuis. Het is waar, men zit op bredè banken met zachte kussens, aan gladde tafels en men kan alles krijgen wat men wil. Maar die gemengde stank van olie en steenkolen, de duurte van de frisdranken, dat alles heeft men thuis niet."

Nr. 14.

J 5 Het straatweg- en spoorwegnet

Dit straatweg- en spoorwegnet is getekend door Hanneke Veringa, 2e klas Atheneum, Rivendell-college in Uden, aan de hand van gegevens, die ontleend zijn aan het boek "De lage landen bij de zee" van Jan en Annie Romein (deel 3, 1961*).

J 6 Het aantal machines in Nederland

	1837		1853	
	Aantal machines	Ver-mogen in p.k.	Aantal machines	Ver-mogen in p.k.
N.-Brabant	16	154	60	588½
Gelderland	5	98	25	308
Z.-Holland	25	436	91	1641½
N.-Holland	18	320	107	2981½
Zeeland	1	10	12	180
Utrecht	3	46	12	171
Friesland	—	—	11	141
Overijssel	4	56	26	447
Groningen	—	—	12	124
Drente	—	—	1	35
Limburg	—	—	35	575¾
	72	1120	392	7193¾

Nr. 15. In welke stand horen deze passagiers?

K Keesje en andere gevallen

Je zult wel begrepen hebben dat het in de tijd dat de grootouders van jouw grootouders kinderen waren, heel anders was dan tegenwoordig. En misschien heb je je wel afgevraagd waarom de mensen dat allemaal slikten:

1 die armoede, die lange dagen, óók voor de kinderen die immers heel jong al moesten werken en daarnaast soms naar school gingen.

Je hebt ook al gemerkt dat de mensen anders dachten dan wij.

2 Wij zouden niet meer tevreden zijn met de armenschool in Sneek, en onze schoolmeesters schrijven heel andere brieven aan de gemeente, en een moderne domine zal het vast niet helemaal met Heldring eens zijn.

3 Geen ondernemer zal nu in zijn hoofd halen wat de tulefabrikant (tule is hele dunne stof) Warnsinck in 1837 bedacht. Hij vond het een goed idee om kinderen die niet op school zaten op zijn fabriek te laten werken voor 10 cent per week. Want daardoor zouden ze bezig gehouden worden, en: het hielp (een beetje) tegen de armoede! En die Warnsinck bedoelde het echt goed, hoewel niet alle armbesturen het een mooi plan vonden.

4 Toen leverden die hem kinderen. Het was in die tijd zo dat zulke "werkverschaffing" bekeken werd als een soort liefdadigheid. De fabrikant deed immers moeite, en het scheelde de armbesturen vaak een paar centen in de bedeling.

Dat de kinderen zo helemaal niets leerden waardoor ze ooit minder arm konden worden vonden de meeste mensen heel gewoon: God had de standen toch gewild, dachten ze.

En de mensen uit het gewone volk hadden wel wat anders aan hun hoofd. Als je wilt protesteren moet je iets kunnen organiseren. En ze wisten niet hoe dat moest, ze hadden geen idee hoe een vergadering gaat, dat hadden ze nooit geleerd en nooit meegemaakt.

Velen van hen begonnen hun leven in een weeshuis en eindigden in een hofje, of in een andere liefdadigheidsinstelling. Hieronder volgt het verhaal van Keesje. Het werd geschreven in 1839, door Hildebrand.

Het diakenhuismannetje vertelt zijn historie.

Keesje was een eenvoudig, braaf, goedaardig mannetje. Hij had een flauwe herinnering van zijn vader, die borstelmaker was geweest en grote "zulveren" gespen op zijn schoenen had gedragen. Behalve de gespen, herinnerde hij zich niets

meer van hem dan zijn dood, en hoe hij toen (—) achter zijn lijk gegaan was; en hoe er toen hij thuis kwam, een zwarte doek over de spiegel had "gehongen;" en hoe hij, bij die gelegenheid, zo veel geraspte broodjes had mogen eten als hij maar wilde; en dat daar een lange moei was bijgeweest die zóveel witte wijn gedronken had, dat een dikke oom gezegd had: "je krijgt niet meer."

Zijn moeder had hij nooit gekend. De dikke oom had hem naar 't Weeshuis gebracht: hij had er leren spellen, en toen was hij op timmeren gedaan; maar hij was te zwak voor dat werk.

5

6 Keesje was 15 jaar bezorger bij een apotheker geweest, vertelt Hildebrand. Maar omdat hij niet goed genoeg kon lezen maakte hij een vergissing en werd ontslagen.

Sedert was hij looper voor een kantoor, en daarna huis-knecht bij onderscheidene lieden geweest, waarvan sommige dood en andere geruïneerd waren; en daar hij,

7

bij de grote opruiming, te oud was geweest om naar Frederiksoord te worden gezonden, had eindelijk het Weeshuis hem overgedaan aan het Diakoniehuis. En nu werd hij op zijn oude dag nog door mijn oom en een paar lieden van diens slag gebruikt tot het smeren van schoenen, uitkloppen van kleren, wegbrengen van de courant en, in één woord, tot het doen van minder gewichtige boodschappen.

Op een dag ziet Hildebrand Keesje in de tuin. Keesje ziet er wit en bleek uit. Hildebrand wil aardig zijn:

"Wat scheelt er aan Kees?"

Kees ontstelde, zag mij aan, en bleef mij een ogenblik met strakke ogen aanzien; daarop vatte hij weer een mouw van mijn ooms zondagse rok en begon opnieuw te borstelen. Er liep een traan over zijn wangen.

"Foei, Kees!" zei ik, "dat moet niet wezen; ik zie waterlanders, dunkt me."

Keesje veegde zijn ogen met de mouw van zijn vest af en zei: "t Is een schrale wind, meheer Hildebrand." "Ei wat, Keesje," zei ik, "de wind is niemendal schraal. Maar daar schort iets aan, man! Heb je een courant verloren?" Keesje schudde het hoofd en ging hardnekkiger dan ooit aan het schuieren.

"Kees?" zei ik: "Je bent te oud om verdriet te hebben. Is er niets aan te doen, vrind?"

Na wat aandringen zegt Keesje:

"Hoor reis meheer! Kent Uwe Klein Klaasje?" (—)

"Keesje" zei ik, een klaptafeltje op een ijzeren poot opslaande; "ga hier eens wat zitten en vertel me reis geregeld wat heeft Klein Klaasje je gedaan?"

"Het zel niet helpen," zei Keesje, "maar ik zel et doen, as u 't niemand zegt. Kent meheer et Huis?"

"Welk huis?"

"Van de Diakenie."

"Ik heb het in 't voorbijgaan gezien."

"Goed. Et is een leelijk huis, is et niet? een leelijk huis; met rooie deuren en vensters, en van binnen alles rood en alles donker. Nou, meheer weet wel dat we daar allemaal arm zijn, allemaal even arm; ik kan et niet anders zeggen, net precies, denk ik wel, as op 't kerkhof. Ik en een ander verdienen iets, maar et helpt niet. We brengen et in bij de Vader; en de Vader geeft ons alle weken zakduiten. Dat is goed meheer, dat is heel goed. Als ik oud wor, verdien ik geen kopere cent meer, maar ik krijg toch de zakduit. Hier," zei

hij, een bonte katoenen zakdoek uithalende, "deuze, en," op zijn tabaksdoos kloppende, "en deuze, heb ik van me zakduit gekocht."

Het was aandoenlijk een man van bij de negenzestig te horen spreken van "als ik oud word!"

"Klaas," — ging hij voort — "zo als meheer wel begrijpt, krijgt ook een zakduit. Maar wat doet Klaas? Klaas doet

Nr. 16. Keesje.

niets dan nou en dan de straat voor iemand wieden. Ik had geld — ik had veel geld, — ik had twaalf gulden!"

"En hoe kwam je daaraan, Keesje?"

"Met God en met eere. Ik had et gespaard toen ik in de apteek was. Somwijlen, als ik een drankje buiten de stad brocht, op een buitenplaats of in een theetuin, zei de meheer of de mevrouw: geef de looper een dubbeltje, 't is slecht weer. Zo had ik twaalf gulden bij mekaar. Ik mocht die in 't Huis niet hebben. Maar ik bewaarde ze; op me hart."

Hildebrand vraagt dan waarom Keesje dat geld zo zuinig bewaarde. Keesje vertelde dat de bewoners van het diakoniehuis begraven werden op stroo en met de kleeren van het "Huis" aan, en "in de put" gingen. Ze kregen dus geen nette begrafenis maar werden in een gemeenschappelijk graf gestopt.

"Ik wou in me kist leggen, zoo als ik er mijn vader in heb zien leggen, met eigen goed; ik heb nooit een eigen hemd gehad; één eigen doodhemd wou ik hebben.

Meheer begrijpt wel dat daar die twaalf gulden voor was. Het was veuls te veel. Maar ik wou nog meer; ik wou fas-soendelijk begraven worden. Ik heb geen verstand

van die dingen, maar ik had gerekend vier gulden voor et linnen, en dan twee gulden voor de mensen die me zouden ofleggen, en tien stuivers voor een draagplaats en twaalf dragers. Was dat niet knap geweest? De bediende van den apteker had het zoo beschreven; het geld was in een pampiertje; en alles in een leeren zakkie: dat heb ik dertig jaar op me hart gehad en nou is het weg"

"Heeft Klaas het gestolen?" vroeg ik."

Zo eenvoudig bleek het niet te zijn. Klaas had Keesjes rijkdom verlikt aan de Vader van het "Huis." En die had het geld van Keesje afgenomen. Hoe het afliep? Dat kun je lezen in de Camera Obscura.

Keesje had natuurlijk pech gehad: voor jongens die gezond waren was er wel de kans om in dienst te gaan, bij het leger (dan had je geen opleiding nodig), of naar zee. Dat laatste was al een stuk moeilijker, daar was wel een opleiding voor bootsmansleerling en daar werd flink geselecteerd.

Maar heel veel jongens haalden de 1 meter 55 niet, de minimumlengte die je voor de dienst moest hebben.

Voor de meisjes was er, als ze netjes waren, misschien een kansje om dienstmeisje voor dag en nacht te worden met zondags tijd voor de kerkgang en soms een halve dag vrij.

Maar voor velen was het zo als in de gezinnen die door Heldring werden bezocht en waarover hij het volgende vertelde.

Het is een koude dag in Januari. Het is avond. Wij kloppen aan. Het doffe lampje brandt slechts even. Licht is het onmisbaarste van alle dingen. De kinderen knielen om een klein vuurtje. De huisvader legt voorzigtig van tijd tot tijd een nieuwe turf of een houtje aan, als de anderen dezen naauwelijks meer kunnen doen aanglimmen. Er zijn twee bedsteden. In de eene liggen de ouders met de kleine, in de andere de groote kinderen. Een stroozak en een oud kleed tot dek, en ander beddengoed is er niet.

Op tafel staat een brood. De ketel op het vuur geeft een doffen toon van zich.

Hier is voor alles gezorgd. De kleederen zijn wel slecht, maar straks uitgetrokken zijnde, geven zij als dekkleed ook nog eenige warmte. Zelden vindt men armen, die zich ook bij de geringste bedekking niet uitkleeden. De mensch kan in den slaap niet goed blemmerende kleedingstukken aan hebben. Voorts, al vriest het hard, God geeft koude naar kleederen. Dat wil zeggen, die niet verwend is, kan veel koude verduren.

Gaat dezen man gerast voorbij. Er is vuur en licht, er is eten en warm drinken, er is een bed en er is dek. Gaat met mij in die woning; daar ontbreekt licht. Welk eene treurige duisternis. Het 'doffe vuur werpt eenige stralen en in het vertrek. Alles ziet er zoo somber en neerslagtig.

Waarom geen licht? — Wij hebben de laatste centen voor eenige turfjes uitgegeven. Geeft hier centen, en haasten wij ons om verder te komen. Brood is hier, want men kon nog turf koopen.

Kloppen wij thans aan de derde woning. Hier is geen vuur. De man roept van het bed: »wie is daar?» — Doe open, wij brengen u wat.

Hij opent. — Zijt gij zonder eten naar bed gaan? — Neen, wij hebben dezen avond het laatste brood gedeeld.

Er is dus gezorgd tot morgen. Hier hebt geld voor een brood.

Gaat verder met mij.

Hoe, is hier alles stil? Neen, een stemmetje roept: »Moeder brood!» — Moeder zegt: »Kind, morgen!» »Neen moeder, nu nog.» — God zorgt voor u. Hier hebt gij geld voor brood, olie en vuur!

Gaat met mij naar die hut. Er brandt licht. Ja, hier ligt een kind ziek aan heete koortsen. — Hoe kwaamt gij aan dat licht?

Een buurman heeft mij wat olie geleend. Geen vuur. — Neen! O, als ik maar wat water konde kokop voor dat arme kind!

— Hebben de andere kinderen brood gehad?

— Ik kan slechts aan dit kind denken. Zij hebben den ganschen dag gebedeld, en zullen, vertrouw ik, wel zoo veel gekregen hebben, als zij noodig hadden.

Je kunt je dus wel voorstellen dat een arbeider die geen werd had bereid was om elk baantje aan te nemen, ook als het loon veel te laag was. Dan sprong de liefdadigheid maar bij . . . Pas als het nog veel erger werd dan anders, bijvoorbeeld door aardappelziekte (dus: geen eten) of een andere ramp, dan dreigde er een oproer.

En de rijken tastten dan extra diep in de beurs.

En daarom hielp het ook niet dat armenkassen en diaconieën het schoolgeld voor de kinderen wel wilden betalen.

Hoe konden die naar school, als ze geen schoenen en kleren hadden waarmee ze op school konden verschijnen.

En bovendien: het naar school gaan kostte net zoveel als die kinderen konden verdienen. Heldring berekende dat een kind, door met een mandje langs de weg te gaan en mest te rapen, fl 13,— per jaar kon verdienen!

De onderwijzers stonden voor een onmogelijke taak: veel leerlingen die voor schooltijd of daarna in stal of werkplaats hun bezigheden hadden.

Leerlingen die dat onderwijs ook niet zo belangrijk vonden: want wat hadden hun ouders er aan gehad?

Niets toch? "Voor een schare van deze kinderen, die

groeide of slonk naarmate het weer min of meer tot

andere arbeid lokte, bravehendrikten in hun sombere schoolvertrekken de meesters."

De illustraties

Chr. J.U. Lehrer, Stuttgarter Bilderbuch. Stuttgart z.j.: no 1.

J.F.L. Müller, Lommerkransje. Amsterdam z.j.: no 2.

Gem. Archief Amsterdam, Jaarverslag stadsarmenscholen 1847: no 4.

Un. Bibliotheek Rijks Universiteit Utrecht, Proefdruk Camera Obscura, Haarlem 1857: no 3, 7, 10, 12, 14, 15, 16.

Illustrator: K.F. Bombléd.

Un. Bibliotheek Universiteit van Amsterdam: no 8 (menukaart) en no 6 (centsprent).

A. Witte, Bloempjes der Vreugd voor de lieve jeugd. Amsterdam 1958: no. 5, 9 en 13.

Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem: no 11.

Bestelling van het leerlingmateriaal geschiedt door overmaking van het juiste bedrag op gironummer 128701 t.n.v. penningmeester VGN te 's Gravenhage, onder vermelding van: KD 1 "'n Land zonder leerplicht," en het gewenste aantal. De prijs bedraagt, inclusief portokosten: bij minder dan 10 exemplaren f 2,50 per ex., bij meer dan 10 exemplaren f 2,— per ex.

zijn kinderens als geringaards en hebzuchtigen metkry-
len. Hoe veel gaat alleen hierdoor verloren van het goede
zaad door den onderwijzer in de kassen der jeugd gestrooit!
Het is zoo; de onderwijzers kunnen de op den duur malatigen
in rechten vervolgen; doch wat haatle dit bij onvermogenen
kinderen laat den stand des onderwijzers goeder gezigte lyke
middelen toe; maar blijven dan de achting, de liefde en het ver-
houwen der kinderen, worden in den onderwijzer zoo noodig
niet alleen, maar volsteekt onontbeerlyk bij alle onderwijs
en opvoeding?

Verwijdering van de school is dikwijls het gevolg bij vele
kinderen, wier ouderen niet in staat zijn het schoolgeld te betalen.
Hoe schadelijk voor de jeugd! Hoe schadelijk voor de Maatschap-
py tevens! Wat heeft men te verwachten van een jeugd,
by wie het onderwijs verzuimt en de opvoeding verwaarloosd
is? Lee droevige voorvallen in de laatste jaren plaats ge-
had, en nog dagelijks plaats hebbende in kerk en Staat,
leiden de treurige uitkomsten voldoende op, wat eigen-
baat en kwaadwillegheid niet uitwerken, met een in on-
derwijs en opvoeding verwaarloosde menigte. Niet voor-
zien met de noodige kundigheden om een of ander nuttig bedrijf
in de tamenleving met goed gevolg uit te oefenen, onbekend
met de betrachting van maatschappelyke en Christelyke deugden
en verplichtingen, is zy de slaaf in het blinde werken veel
al van anderszins arglistigheid en ondeugende beoelingen, tot
onterekenbare schade der Maatschappij.

Van daar misfchien, dat men in onderscheidene gemeenten
van ons Vaderland, en ook in de hoofdstad onzer eigene provincie
het onderwijs en de opvoeding der jeugd als een Maatschappelyk
en algemeen belang begint te beschouwen. Men opent
Scholen en betrustigt de onderwijzers van gemeentewege, maar
laat het niet toe, dat zij die van de ouders, hunner leerlingen in-
vorderen, welke maatregelen zo geheel in den geest van ons vader-
lyk Gouvernement vallen dat dezelve zoo bepaaldelyk aanprijft
blykens het verslag van den Staat der lagere Scholen, in 1826 door
H. E. den Minister voor het publiek onderwijs, de stationariteit
verkeerd en de Koloniën.

Zoodanige maatregelen ontdoen de arm besturen weder van
een post in uitgaaf hunner administratie, die op onderscheidene
plaatsen reeds belangrijk is. Het komt de gemeenten, waar zy te
staan, niet meer te kosten, dan de ouders der kinderen te zamen
te zamen voor schoolgeld, aan de onderwijzers betaalden. Dan
alleen datgene, wat nu betaald worden moet van die kinderen,
wier ouders het in het wild omloopen van dezelve nu tegen
het getrouwe schoolvriende, verwisselen, voorzeker een verwinste-
ling ten goede, die dubbel de geringe opoffering waardig is.

Het zou mogelijk kunnen zijn, dat op zulk een wijze de ryke en meer begoedigde een geringheid voor den bekooftigen betale: doch de billijkheid vordert ook dat zij wegens meerdere bezittingen in staat zijnde, om in ruimere mate de reoerregten van het Staatschappelijke lieten te kunnen genieten, het meest tot in standhouding der Staatschappelijke inrigtingen bydragen en door doelen dus verder eestadigheid dan onevenredigheid bevordert zou worden.

Op een onderwijs zou voorts het een kind boven het andere voordrukken; van allen krijgt hij gelijke belooning op den zelfden tijd.

De beklemtheid van gemoed zoo schadelijk in het onderwijs, die thans vele kinderen van goeden in borst lijst, om dat hunne eenderen niet gelijk anderen, ghegeld op den tijd betalen; vordueen in eens; dit zou ook een niet geringe winst voor het onderwijs zijn.

Wit overtuiging alzo van het groot belang en duurzaam geluk der jeugd, der Staatschappij tevens, leggen de ondergetekenden het belangrijke verzoek in den Schoot van de Eddel Achtb. vergadering neder, om te willen bevorderen dat het bedrag der schoolgeldeu hun voortaan uit de Griete nys- of dorpskas betaalt wordt, berekend op bygaanden Staat van ter schoolgaande kinderen op ieder school afzonderlyk, en welke zij aanbieden telkens om de drie maanden te vernieuwen en bij Eddel Achtb. te zullen indienen.

Hetwelk daende ende.
B. R. Kielstra. D. Broos.
als gecommithteerden met de onderwy.
Zeds van Sonattingerland.

maak de volgende tabel af (vervolg van pag. 232).

gemeente	taken	verdiensten
Deil	lesgeven	vrije woning, gebruik schoolgebouw, vruchtbomen op het kerkhof
Livessens	grasmaaien	

Toetsvragen

- Omschrijf de woorden sociale positie
- De sociale positie van de onderwijzers was in de eerste helft van de 19e eeuw slecht.
Geef twee bewijzen voor deze bewering.
Toon aan dat deze bewering niet helemaal goed is.
- Waarom waren de onderwijzers afhankelijk van de rijken?

F Schoolverzuim

Herkomst gegevens

- F1 3, 4, 5, 6, 7, 8 L.W. de Bree, *Het platteland leert lezen en schrijven*. Kampen 1947.
- F2 9 I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw* (1813-1870). Aula 1959.
- F10 O.G. Heldring, *In het zweet uwes aanschijns zult gij brood eten!* Arnhem 1844.

Doelstellingen

Met dit cluster willen we bereiken dat de leerlingen

- tabellen met elkaar kunnen vergelijken en daaruit conclusies trekken;
- teksten en tabellen als elkaar ondersteunend materiaal gaan beschouwen;
- de armoede als belangrijkste oorzaak van schoolverzuim kunnen opnoemen;
- de inkomsten uit de kinderarbeid als noodzakelijk voor het levensonderhoud kunnen bepalen;
- het verband kunnen uitdrukken tussen kinderarbeid en onderwijs;
- een tweetal gevolgen van het ontbreken van onderwijs kunnen noemen.

Opdrachten

Dat kinderarbeid niet de enige reden (en waarschijnlijk zelfs niet de belangrijkste reden) is voor schoolverzuim blijkt uit de gegevens over de provincie Zuid-Holland. De kinderarbeid is daar het minste, maar het schoolverzuim is even groot als in de meeste provincies. Waarschijnlijk zullen de leerlingen niet tot deze conclusie komen en zullen ze een handje geholpen moeten worden.

Ook voor dit onderdeel geldt actualisering. Pas wanneer de kinderen een goed beeld van hun eigen situatie hebben, dan is

het voor hen mogelijk zich in vroegere tijden te verplaatsen. Om die eigen situatie wat helderder te krijgen zijn een paar vragen opgenomen over hun omgeving. Deze vragen kunnen naar believen uitgebreid worden.

- In tabel 1 staat het woord thuisblijver tussen aanhalingstekens. Wat is de bedoeling van die tekens?
- Wat is de *belangrijkste* reden geweest van het schoolverzuim?
- Hoe probeerde men het schoolverzuim tegen te gaan?
- Waarom wilden de fabrikanten het schoolverzuim tegen gaan?
- Je hebt nu 2 manieren gevonden om het schoolverzuim tegen te gaan. Geef van elke manier een voordeel en een nadeel.
- Maak een tekening van het interieur van een woning van een bedeelede.
- Maak een tekening van het interieur van iemand uit de burgerklasse.
- In hoeveel bedrijven verdiende men in 1819 minder dan 50 cent per dag?
- In welke provincie werd in 1819 het meeste verdiend?
- In welke provincie is in 1819 de kinderarbeid het minste?
- Hoeveel kinderen bezochten in 1825 in Zuid-Holland per 1000 inwoners de school?
- Is kinderarbeid dus de belangrijkste reden voor schoolverzuim?
- Vergelijk tabel 9b met tabel 10 en geef aan welke overige voedingsmiddelen hier bedoeld worden.
- Maak een lijstje van de posten waaraan bij jou thuis betaald wordt.
- Welke voedingsmiddelen mis je op tabel F 10?
- Tabel F 9b vermeldt "andere zaken." Deze post omvat: verwarming, begrafenisfonds, tabak, jenever of zakgeld. Vergelijk je zelf gemaakte lijstje met tabel F 9b en 10 en geef aan wat je mist op beide tabellen.
- Tegenwoordig moet ieder kind tussen 6 en 16 jaar naar school.
 - Geef 2 redenen waarom men tegenwoordig de school verzuimt.
 - Welke reden kom je zeker niet meer tegen, die je wel vindt in de teksten?
 - Hoe komt het dat in onze tijd het schoolverzuim minder is dan tussen 1815 en 1850?
- Waarom gaan er tussen 1815 en 1850 in de winter meer kinderen naar school dan in de zomer?
- Maak een dagindeling van een jongen of meisje uit de tijd tussen 1815 en 1850.
- De ouders (tussen 1815-1850) vonden het niet erg dat hun kind niet naar school ging.
 - Zoek naar bewijzen voor de juistheid van deze stelling.
 - Welke ouders vonden het wel erg?

- Een leerling van een burgerschool in 1821 wist dat het zoontje van een wever 12 uur per dag in de weverij moest werken. Het zoontje was even oud als hij zelf was. Wat zou de leerling van de burgerschool antwoorden als we tegen hem konden zeggen dat we dat slecht vinden?

Toetsvragen en -opdrachten

- Waarom at het gemiddelde arbeidersgezin zoveel zout?
- Leg uit dat kinderarbeid niet de enige reden van het schoolverzuim is.

Goes	Schoolgaanden					
	in de zomer			in de winter		
	jongens	meisjes	totaal	jongens	meisjes	totaal
	238	164	402	285	201	486

- Wat vertelt ons deze tabel?
 - Geef één oorzaak voor dat wat in Goes - volgens de tabel - gebeurt.
- Maak een opstel met als titel: Een dag uit het leven van een jongen/meisje uit een arbeidersgezin in de periode 1815-1850.

G Liefdadigheid

Herkomst gegevens

- G1 J.A. Berger, *Van armenzorg tot werklozenzorg*. Amsterdam 1936.
- G5 R. Scherenberg, citaat uit P.B.A. Melief, *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854*. Groningen 1955.
- G7 W. Zaai, *Vloekjes bij de thee*.
Rest: N.S. Calisch, *Liefdadigheid in Amsterdam*. Overzicht (.). Amsterdam 1851.

Doelstellingen

De doelstelling van dit onderdeel is de leerling te doen beseffen dat er veel geld aan steunverlening uitgegeven werd, maar dat er geen structurele verbeteringen werden aangebracht die de oorzaak van de armoede zouden kunnen wegnemen, nl de werkloosheid.

Het eerste vindt men in dit onderdeel beschreven, het tweede moet de leerling zelf kunnen concluderen (misschien met enige hulp). Vandaar dat bij de beschrijving van de hulpverlening de nadruk is gelegd op werkverschaffing. Met uitzondering van de Maatschappij tot Weldadigheid verschaften deze nl. alleen onproductief werk, waaraan in feite geen behoefte bestond (naai- en breiwerk, vogelkooien en bloembakken).

We kunnen bij de verwerking deze doelstelling aldus splitsen:

A. De leerling moet weten:

- dat er zeer veel armen waren.
- dat de armen niet aan hun lot werden overgelaten.
- dat armen in hoge mate werden betutteld (patronaatssysteem).

- dat armen niet vertrouwd werden, hun eerlijkheid werd in twijfel getrokken.
- dat morele maatstaven werden aangelegd als voorwaarde voor hulpverlening.

B. De leerling moet zelf ontdekken:

- dat de weldoeners zich realiseerden dat er een tekort aan werk was.
- dat zij bewust aan werkverschaffing deden, zij van het onproductief werk.
- dat de liefdadigheid dus geen oplossing bood voor het tekort aan werk.

Aan het eind van het onderwerp kan men dan hier nog op terugkomen (nl. na behandeling spoor- en waterwegen/ontbreken industrie, zie J) en verband leggen tussen het ontbreken van industrie en de werkloosheid.

Vragen/opdrachten

A

- Hoeveel % van de bevolking bedeed werd, kun je aflezen uit de tabel. Zullen er ook mensen geweest zijn die niet bedeed werden, maar die wij tegenwoordig toch arm zouden noemen? Waarom denk je dat?
- In G 3 staat "kamerloopsters". Tegenwoordig zeggen we dat iemand op bezoek gaat. Waarom zou men deze vrouwen kamerloopsters genoemd hebben?
- Vind je dat er veel aan liefdadigheid werd gedaan? Geef voorbeelden om je mening duidelijk te maken.
- Al was er een grote scheiding tussen de verschillende standen, toch hadden rijk en arm wel persoonlijk contact met elkaar. Vertel iets over de manier waarop ze met elkaar zullen zijn omgegaan.
- of:
Rollenspel: arme meldt zich als steunzoekende/werkzoekende bij een liefdadige vereniging aan. Evaluatie hiervan mét de leerlingen is noodzakelijk.
- Kon je, als je arm was, altijd op ondersteuning rekenen? Leg je antwoord uit met bewijzen.
- Waarvan werden armen nogal eens verdacht? Wijs eerst de teksten aan, waaruit je daarover iets kan vinden, en geef daarna pas je antwoord. Kijk ook nog eens naar C. Kun je het lijstje waarvan armen verdacht werden, nog aanvullen?
- Waarvan worden bij ons tegenwoordig werklozen wel eens verdacht?
- Wat aten kinderen in het weeshuis niet, wat wij wel gewend zijn te eten?
- Zouden er veel stadsbestelingen geweest zijn die na hun 21e jaar in een kolonie van de Maatschappij van Weldadigheid zouden kunnen blijven?

B

- Men hield zich in de eerste helft van de 19e eeuw nogal bezig met de vraag waarom er zoveel armen waren. Hele boeken werden erover vol geschreven. Wat is volgens jou de oorzaak van de grote armoede? Waarom denk je dat?
- Ga nog eens na welke liefdadigheidsverenigingen er genoemd zijn. Zou hun werk ervoor gezorgd hebben dat de oorzaak van de armoede van hun beschermelingen weggenomen werd?
- Welke maatregelen worden er tegenwoordig bedacht om oorzaken van armoede weg te nemen?

Toetsvragen

- Hoe zou het komen dat er in de eerste helft van de 19e eeuw steeds meer armen komen?
- Geef enkele bewijzen voor de mening dat de hogere standen beseften dat er te weinig werk voor de bevolking van Nederland was.
- Hoewel de rijken de armen steunden, bekeken ze de armen meestal toch met een argwanend oog. Waarom zouden ze dat gedaan hebben?

H Toestanden op school

Herkomst van de gegevens

- H1 t/m 6 Vrij ingrijpende herschrijving van stukjes uit H.W.C.A. Visser, *Circulaire inhoudende (.) voor onderwijzers*. Ijsbrechtum 1824.
- H7 Gegevens uit H. Douma, *De ontwikkeling van het Lager Onderwijs in Nederland*. Zutphen 1922.
- H8 Archief Smalingerland, met dank aan J. Beetsma.
- H9 H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam*, deel 5. Utrecht 1973.²

Aanwijzingen

De inhoud van dit cluster is niet zozeer nodig om de doelstellingen die bij de informatie genoemd zijn onder "inhoudelijke doelstellingen" te bereiken. Maar als het ernst is met de inleving en men wil dat de leerlingen zich bijvoorbeeld de sociale problematiek van die tijd een beetje kunnen voorstellen of wat zich krijgen op de tijdgeest en de gebruiksvoorwerpen die toen heel gewoon waren, dan speelt dit cluster een belangrijke rol. De verwerking van het materiaal moet dan niet zozeer gericht zijn op analyse van de gegevens, maar meer op het signaleren van zaken die nu niet meer bestaan en die waarschijnlijk de verbazing van de leerlingen gaande maken. Het is daarom het beste om een aantal van de hieronder staande vragen mondeling aan de klas te stellen bij de opdracht om bepaalde stukjes te lezen, en de reacties van de leerlingen te leiden in een klasgesprek. De leraar heeft dan volop gelegenheid om zelf het beeld aan te vullen door korte verhaaltjes of beschrijvingen, en door te wijzen op al eerder aan de orde gestelde punten. Zoals de slechte bezoldiging van de onderwijzers, het gering aantal onderwijzers, het ontbreken van een leerplicht, onregelmatig schoolgaan i.v.m. financiële problemen van de ouders, opvattingen over wie wat moest leren en waarvoor, enz.

De onderstaande vragen zijn dus vooral bedoeld als suggesties.

Op de afbeelding zijn te onderscheiden:

Schoolbord, ganzeveren, de ongeluksvogel die naar een ondeugend kind gegooid werd, de plak, een olielampje, ezelsbord (onduidelijk), maten en gewichten, en natuurlijk turf.

Opdrachten

- wat vind je van die maatregelen? (H 1)
- had het ook anders gekund (denk aan cluster C, E en F)?
- wat voor dingen gebruikten ze toen op scholen wel die wij niet hebben, en omgekeerd?
- vergelijk H7 met H9, wat zie je dan?
- waarom verboden ze die dingen (H7)?
- wat kun je concluderen uit H4?
- wat wilden ze de kinderen ook al weer leren naast de gewone schoolvakken? Waar zie je daar voorbeelden van? (H10 en B4 en B5).
- voor wat voor scholen zijn deze boekjes bedoeld?
- wat vind je van de kinderen die in die boekjes voorkomen?
- waarom bemoeide zo'n schoolopziener zich zo met de school? (zie ook E)
- wat is beter: de toestand nu of die van toen? Geef zoveel mogelijk argumenten.
(Zou het nog beter kunnen? Zou het goed zijn voor de ontwikkeling van het land? enz.)

Toetsvragen

- Noem tenminste 3 dingen die omstreeks 1830 gebruikelijk waren op veel scholen en die nu gelukkig niet meer gebruikelijk zijn.
- Geef tenminste 2 redenen voor het niet-op-school zijn van een schoolmeester omstreeks 1830, die nu niet meer voor mogen komen.
- Waarop zaten meer arme leerlingen? Streep bij elke regel het goede antwoord aan.
dorpsschool – burgerschool
dorpsschool – armenschool
dorpsschool – franse school
- Welke heel verschillende ouders stuurden hun kinderen niet naar één van de lagere scholen? Waarom niet?
- Je weet wel dat onderwijs veel geld kost.
Hoe probeerde men in die tijd de kosten zo laag mogelijk te houden? (Minstens 3 dingen noemen).
- Leg uit waarom men het toen niet zo nodig vond dat alle leerlingen evenveel leerden op de lagere school als tegenwoordig.
- Je weet dat armbesturen (of diaconiën) zich bezig hielden met de armen. Noem tenminste drie activiteiten van deze armenzorg.
- Vul de volgende veronderstellingen in:
Orde houden was toen waarschijnlijk moeilijker dan nu, omdat
Orde houden was toen waarschijnlijk minder moeilijk dan nu, omdat

J Vervoer

Herkomst gegevens

- J1 t/m 4 Hildebrand, *Camera Obscura*.
- J6 I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw*, Aula 1959.

Doelstelling

Dit onderdeel is vooral bedoeld als illustratie van de tijdgeest: het ontbreken van industrie, het ontbreken ook van de industriële werknemer en het weinig zicht hebben op de problematiek van het pauperisme. Hildebrand vermeldt bijvoorbeeld allerlei personen (met hun beroepen), die op reis gaan, maar de armen komen in het stuk niet voor. Ook de laatdunkende manier waarop hij over de huishoudster spreekt verradt een mentaliteit: neerzien op die groep.

De opdrachten zijn gericht op het helder maken van die tijdgeest. Behalve de hieronder vermelde opdrachten kan de docent ook opdrachten verstrekken in de trant van:

- Geef een verslag van een denkbeeldig gesprek tussen twee mensen, die per diligence van Rotterdam naar Den Haag reizen;
- Doe hetzelfde voor mensen die dezelfde reis maken per trekschuit.

Bij de bespreking van dit verslag moet vooral de anderssoortige aard van zo'n gesprek (toon, woordgebruik, onderwerp) tot uitdrukking komen.

Het is ook mogelijk het verslag te vervangen door een rollenspel. De door Hildebrand beschreven personen kunnen dan prachtig als uitgangspunt dienen. Een gesprek in de diligence kan dan als onderwerp krijgen het lager onderwijs, terwijl in de trekschuit het gesprek gaat óf ook over het onderwijs, óf over de belevenissen in de werkkring. Het is ook mogelijk van te voren geen thema aan te geven en de leerlingen de opdracht te verstrekken:

Schrijf een toneelstukje over een gesprek in de diligence/trekschuit. De deelnemers aan dit gesprek staan in de teksten.

Opdrachten

- Maak een lijstje van de vervoermiddelen en vul daarbij in welke soort mensen van de verschillende voertuigen gebruik maakten.
- Verzamel de voor- en nadelen van elk vervoermiddel.
- De schrijver van de teksten wacht al jaren op de spoorwegen. Als je weet dat de tekst in 1839 geschreven is, hoe lang moet de schrijver dan nog wachten op de spoorwegen?
- Bekijk het kaartje (J 5) en beantwoord daarna de volgende vragen:
 - door welk gebied lopen de eerste spoorlijnen
 - welke steden liggen aan deze lijnen
 - wanneer komen in de overige gebieden spoorlijnen
 - hoe was vóór de aanleg van de spoorlijnen de verbinding tussen de steden
- in welke provincies was in 1837 de meeste industrie gevestigd?
- welke beroepen tref je aan in de teksten?
Het valt op dat een aantal beroepen verdwenen zijn. Zoek twee beroepen die nu niet meer in Nederland uitgeoefend worden en geef een reden aan waardoor het komt dat niemand meer die beroepen uitoefent.
- Maak een vergelijking tussen de reizigers van de trekschuit en de reizigers van de diligence.

trekschuit

diligence

- Bekijk je vergelijking en schrijf in een paar zinnen op welke verschillen je opvallend vindt.

- Omschrijf het begrip gelaagde samenleving
- Zoek in de teksten naar voorbeelden van een gelaagde samenleving.
De schrijver reisde met de stoomboot van Rotterdam tot Nijmegen
 - maak een kaartje van de reisroute
 - welke steden passeert de schrijver
 - aan het einde van de reis worden de reizigers zeer ongeduldig. Hoe zou dat komen?
- Schat de snelheid van een trekschuit (de schuit wordt getrokken door iemand die op het jaagpad loopt) en bereken de tijd die een trekschuit nodig heeft voor een reis van Haarlem naar Amsterdam.

Toetsvragen

- Waarom had men tot 1850 niet zo'n grote behoefte aan de spoorwegen?
- Waaruit blijkt dat het reizen per diligence duurder was dan het reizen per trekschuit?
- Schrijf een kort verslag (ongeveer 100 woorden) van een reis in 1837 van Gouda naar Dordrecht en verwerk daarin de volgende woorden:
medereizigers, spoorwegen, diligence, trekschuit, zitplaats, verveling, gesprek, winter, tijdsduur.

K Keesje en andere gevallen

Herkomst van fragmenten en citaat

In de overgenomen stukjes uit de Camera Obscura zijn hier en daar zinnestukjes weggelaten zonder dat het is aangegeven. Dat is gedaan om het voor de leerlingen niet moeilijker te maken dan het al is.

De fragmenten uit "Heldring" zijn uit het in Cluster C reeds genoemde: In het zweet Uwes aanschijns . . .

Het citaat waarmee het geheel afsluit is uit de Bree: Het plateland leert (zie Cluster E).

Aanwijzingen

De tekst is bedoeld als combinatie van diagnostische toets en hulpmiddel voor herhalingsstof voor die leerlingen die een aantal belangrijke onderdelen van het onderwerp niet beheersen. Het verdient aanbeveling om de gehele tekst samen met de leerlingen te lezen (voor te lezen) zodat verbazing of onbegrip bij de leerlingen over woordbetekenis of interpunctie meteen aan de orde kan komen. Nadat de tekst is begrepen worden de opdrachten gegeven. Dat hoeft niet in dezelfde les. Het is mogelijk zelf te vertellen hoe het afliep in het geval van Keesje. Dat kan ook als opdracht aan een leerling gegeven worden voor de volgende les. Het moet niet moeilijk zijn een Camera Obscura te vinden.

Voor het gebruik als diagnostische toets wordt de volgende werkwijze aanbevolen:

de leerlingen krijgen bij de reeds gelezen tekst de vragen die

hieronder staan en die zij zonder het andere materiaal moeten beantwoorden.

De antwoorden worden nagekeken met behulp van een antwoordvel waarop de juiste antwoorden in kernwoorden door de leraar zijn opgeschreven. De leerlingen doen dat bij voorkeur zelf, bijvoorbeeld zodra zij klaar zijn, of de laatste minuten voor het einde van het lesuur. Kan dat niet, dan is dit een werkje voor de leraar. Bij alle antwoorden die een leerling onjuist of onvolledig heeft ingevuld wordt de bijpassende zoekopdracht gegeven.

Vragen

- Bij hokje 1 Welke gegevens weet je over
- armoede
 - lange dagen
 - jong werken van kinderen
 - soms naar school gaan
- Bij hokje 2 Waarom zouden wij niet tevreden zijn?
- Bij hokje 3 Was Warnsinck de enige? Noem de gegevens waarop je besluit om ja of nee te antwoorden.
- Bij hokje 4 Dachten de mensen dat echt? Hoe weet je dat?
- Bij hokje 5 Denk je dat dit echt gebeurd is? Waarom?
- Bij hokje 6 Is dit wel meer voorgekomen in die tijd? Waarom denk je dat?
- Bij hokje 7 Frederiksoord was een kolonie net als Veenhuizen en andere koloniën van de Maatschappij voor Weldadigheid. Keesje zat nog steeds in het weeshuis toen "de grote opruiming" kwam. Weet je wat Hildebrand met die woorden bedoelde?
- Bij hokje 8 Denk je dat Keesje de waarheid vertelt? Waarom denk je dat?
- Bij hokje 9 Denk je dat het bedrag na 30 jaar nog voldoende was? Gebruik de gegevens die je nu geleerd hebt bij je antwoord.
- Bij hokje 10 Welke andere mogelijkheden waren er voor jongens?
- Bij hokje 11 Welke andere mogelijkheden waren er voor meisjes?
- Bij hokje 12 Bij welke mensen kon dit nogal eens voorkomen?
- Bij hokje 13 Bij welke mensen kon dit voorkomen?
- Bij hokje 14 Waarom tastten de rijken . . . geef zoveel mogelijk redenen.
- Bij hokje 15 Is dit waar? Hoe weet je dat?
- Bij hokje 16 Is dit waar? Hoe weet je dat?
- Bij hokje 17 Wat vind je van die onmogelijke taak? Leg je antwoord uit.
- Bij hokje 18 Hadden hun ouders er echt niets aan gehad? Leg je antwoord uit.
- Bij hokje 19 Leg het groeien en slinken uit.
- Bij hokje 20 Waren de schoolvertrekken somber? En waarom "bravehendrikten" de schoolmeesters?

Zoekopdrachten (bij het gehele pakket materiaal)

- 1 Noem de stukjes met gegevens over armoede, over lange dagen, over jong werken, over "soms naar school". Vul dan de volgende zin in:
De armoede was heel groot want

de dagen waren lang voor

want ze werkten

kinderen moesten al werken als ze jaar waren, en ze gingen niet altijd naar school omdat vooral in de

- 2 Noem de stukjes met gegevens over de armenschool in Sneek. Beantwoord nu de vraag van de toets.
- 3 Noem de stukjes die bewijzen dat Warnsinck niet de enige was.
- 4 Noem 2 uitspraken waaruit dit idee blijkt.
- 5 Noem stukjes waarin dergelijke gegevens staan.
- 6 Noem stukjes waaruit blijkt dat dit best kon gebeuren.
- 7 Wijs een stukje aan dat over weeshuizen en de Maatschappij voor Weldadigheid gaat.
- 8 Zoek een stukje op waaruit blijkt dat de liefdadigheid doodsbang was voor te veel welstand bij de bedeelden.
- 9 Zoek een stukje op waaruit blijkt dat de lonen niet stegen gedurende lange tijd.
- 10 In welke stukjes staan andere mogelijkheden voor jongens? Waren die beter?
- 11 Waar vind je andere mogelijkheden voor meisjes? Waren die beter?
- 12 Noem de stukjes waaruit blijkt dat dit kon gebeuren.
- 13 Noem de stukjes waaruit blijkt dat dit kon gebeuren. Zijn er verschillen met 12?
- 14 Welke gegevens vind je in D die verklaren waarom de rijken in hun beurs tastten?
- 15 Waar staat dit? Noem het stukje.
- 16 Het is niet helemaal waar, maar wel bijna. Zoek de gegevens op.
- 17 Zoek 4 gegevens die de taak van de meesters moeilijk maakten.
- 18 Noem 2 stukjes waarin staat wat burgers vonden over het nut van het onderwijs. Noem één stukje waaruit blijkt dat de ouders er wel wat aan gehad konden hebben (uit B). Noem één stukje waaruit blijkt dat de ouders er niet veel aan gehad hadden (uit D of F).
- 19 Waar vind je redenen voor het groeien en slinken?
- 20 Noem een stukje waaruit je de conclusie kunt trekken dat de schoolvertrekken somber waren. Noem een stukje waaruit blijkt dat de schoolmeesters niet altijd "bravehendrikten." Noem een stukje waaruit blijkt dat de onderwijzers wel als bravehendrikken moesten leven als ze verstandig waren.

NB: Het is niet mogelijk precies aan te geven welke antwoorden de enig juiste zijn. Dat hangt immers af van de gegeven opdrachten. Juist voor leerlingen die moeite hebben met de stof is herhaling d.m.v. zoekopdrachten zinvol.

Nawoord

Het is een empirisch gegeven dat voor jongere leerlingen gedetailleerde informatie over hoe het "vroeger" was en hoe het ging onontbeerlijk is om geschiedenis te begrijpen en te waarderen. Dat betekent dat het contrast met het heden en het bezig zijn met een speciaal, uniek geval een belangrijke rol in de lessen moet spelen.

Haaks daarop staat de behoefte om de leerlingen een grote lijn of rode draad in de geschiedenis mee te geven. Het gering aantal uren maakt het ondoenlijk meer te bieden dan een globaal overzicht dat schittert door abstracties. Het aan hun leeftijd verbonden onvermogen van de leerlingen om abstracte informatie te doorzien maakt de leerstofkeuze tot een voortdurend probleem.

Als mogelijke oplossingen voor dit probleem zijn tot nu toe twee methoden aangeprezen: de exemplarische methode en het spiral curriculum. De exemplarische methode doet recht aan de noodzaak tot contrast en aanschouwelijkheid, maar geeft geen antwoord op de vraag naar de rode draad. Het spiral curriculum wil leerstof kiezen die de leerling op concentrische wijze vertrouwd maakt met kernbegrippen en -structuren van het vak. Als antwoord op de vraag naar de rode draad geeft N. Bakker in Kleio 1 1979 (in zijn artikel "Geschiedenis tussen emancipatie en integratie") argumenten voor de keuze van maatschappijgeschiedenis als leidraad voor leerstofkeuze. Dit lijkt inderdaad een mogelijkheid voor een samenhangend curriculum.

Het zal reeds duidelijk zijn dat in deze Kleio Didactica aandacht is besteed aan een exemplarische werkwijze waarin de leerling vanuit een concrete gebeurtenis, de brief van de schoolmeesters, geleidelijk geconfronteerd wordt met meer aspecten van de toenmalige samenleving. Wij hebben deze aanpak nadrukkelijk verbonden met de onderzoekende methode en dat onderzoek van de leerling telkens toegespitst op verbanden die o.i. behoren tot kernprocessen en -structuren van het vak geschiedenis. In de loop van het verhaal worden deze verbanden steeds complexer. Het gaat om de volgende relaties:

1. De opvattingen binnen de toonaangevende groepen van een samenleving en de organisatie van die samenleving.
(Hier: inhoud en financiering van het onderwijs)
2. De kansen voor een individu en de plaats van de sociale groep waartoe het behoort.
(Hier: standen/klassen en kwaliteit/kwantiteit van het genoten onderwijs)
3. De opvattingen van de toonaangevende groepen van een samenleving en het nemen van verantwoor-

delijkheid voor probleemgebieden binnen die samenleving.

(Hier: financiering van het onderwijs, en armenzorg)

4. De economische structuur van een samenleving en de opvattingen van de participerende groepen.
(Hier: een standenmaatschappij in pre-industriële fase, ontbrekend klassebewustzijn)
5. De economische structuur van een samenleving en de middelen tot organisatie van die samenleving.
(Hier: een pre-industriële samenleving en de afwezigheid van algemene leerplicht).

Omwillen van de plaatsruimte zien wij er van af om een lijst te geven van de begrippen die bij deze verbanden aan de orde komen, wij noemen slechts bij wijze van voorbeeld: standen, bedeling, kinderarbeid, sociale voorzieningen.

Wij hebben de verbanden telkens opnieuw naar voren gebracht met nieuwe gegevens:

In tekst A: relatie 1, 2 en 3, in Cluster B: relatie 1, 2, en 3 en een aanzetje tot 4, in Cluster C: relatie 1, 2, 3, en 4, in Cluster D: verdieping van relatie 1, 2, 3 en 4, Cluster E: verdieping en aanzetje tot relatie 5, Cluster F: vooral verdieping van relatie 4 en 5, Cluster G: vooral verdieping van relatie 1 t/m 4, Cluster H: relatie 1 t/m 5, Cluster J: nadruk op relatie 5. In K: de toets, komen alle verbanden terug op het niveau dat haalbaar moet zijn voor de meeste leerlingen.

Wij hebben dus de exemplarische werkwijze – met alle voordelen van het unieke en concrete – inhoud willen geven met begrippen en verbanden die de mogelijkheid bieden om een rode draad door de geschiedenis zichtbaar te maken. Een rode draad die inderdaad ontleend is aan de maatschappijgeschiedenis.

Actualiteit in het leerplan met Reflector & Blikopener*

Een boeiend aspect van geschiedenis is het heden herkennen door het verleden. Daar komen Uw leerlingen niet altijd aan toe. Het leerplan stelt wel dat "de historische ontwikkeling tot heden" gekend moet worden, maar over het laatste stuk bestaat erg weinig lesmateriaal. Zodat dat stuk moderne geschiedenis waar Uw leerlingen de meeste interesse voor hebben vaak onderbedeeld blijft.

Keesings Reflector en Blikopener bieden een oplossing voor deze onbevredigende situatie. Keesings Reflector en Blikopener behandelen de geschiedenis vanuit de actualiteit. Zo worden Uw leerlingen beter in staat gesteld verbanden te leggen en historisch inzicht te verwerven. Naast informatie geven Reflector en Blikopener opinies van betrokkenen en deskundigen. Zo kunnen Reflector en Blikopener goed gebruikt worden als leermiddel of als aanvulling op de les, evenals voor het maken van scripties.

Keesings Reflector is een blad voor leerlingen van de hoogste klassen van het VWO, van het MBO en het Hoger Beroepsonderwijs. Reflector bestaat uit 32 pagina's in magazine vorm.

Keesings Blikopener is een tijdschrift voor leerlingen van het MAVO, het MBO en de middenklassen van het VWO en HAVO. Keesings Reflector en Blikopener verschijnen elke maand (8x per jaar, vakanties niet).

Via onderstaande bon ontvangt U vrijblijvend meer informatie met enkele afleveringen. Wel even de moeite waard. Doen!

*** Onderscheiden door de Vereniging van Geschiedenisleraren (V.G.N.) met de Huib de Ruyterprijs 1978 voor de bijdrage aan de ontwikkeling van het geschiedenisonderwijs.**

**Systemen Keesing B.V. Antwoordnr 4, Amsterdam 1007
Telefoon 020-71 94 44.**

BON Gaarne ontvang ik gratis en geheel vrijblijvend meer informatie met enige afleveringen van Keesings Reflector en Blikopener.

Naam van de school

Onderwijstype

Adres

Plaats

Verzending t.a.v.

Datum Postcode

Didaktiekcommissie

Seminarium voor beginnende leraren geschiedenis en staatsinrichting op 15-16-17 augustus 1979.

De didaktiekcommissie van de VGN organiseert opnieuw een seminarium voor jonge en pasbeginnende leraren. De deelname is opengesteld voor leraren geschiedenis en staatsinrichting, ook niet VGN-leden, werkzaam aan scholen voor Lbo, Mavo, Havo en Vwo, met beperkte leservaring (ongeveer 1 tot 3 jaar).

Het seminarium richt zich vooral op de praktijk van het lesgeven. Dit jaar ligt de nadruk op het werken met dramatische werkvormen. Het centrale thema is dit jaar: De Industriële Revolutie.

Het seminarium wordt gehouden in conferentieoord De Pietersberg te Oosterbeek en wel van woensdag 15

augustus, vanaf 10.00 uur, tot en met vrijdag 17 augustus 18.00 uur.

Dankzij een subsidie van het departement bedragen de kosten voor de deelnemers f 65,—. De reiskosten tweede klas openbaar vervoer worden vergoed.

Men kan zich voor het seminarium opgeven door overmaking van f 65,— op girorekening 15.61.752 t.n.v. Penningmeester Didaktiekcommissie, Den Haag. U wordt verzocht op uw overschrijving duidelijk te vermelden: Seminarium '79, alsmede uw sexe door een M of een V.

Pas wanneer het bovenvermelde bedrag gestort en binnen is, wordt u op de deelnemerslijst ingeschreven. Bij te grote deelname zal de volgorde van inschrijving worden aangehouden.

Zij die hebben ingeschreven kunnen begin augustus nadere aanwijzingen en het programma verwachten.

De penningmeester verzoekt die leden die hun contributie over 1979 nog niet voldeden, dit als nog te doen. De verschuldigde bedragen staan achterin Kleio vermeld, op de binnenzijde van de omslag.

Met een spoedige betaling bespaart U de vereniging de extra kosten en moeite, die met het innen van achterstallige betalingen zijn gemoeid.

Vereniging van Leraren Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (V.G.N.)

Algemeen bestuur

DRS. J. BOUWSMA, *voorzitter*, Brokmui 40, 9101 EZ Dokkum, tel. 05190-3598.
DRS. N. BAKKER, *vice-voorzitter*, Mr. P.J. Troelstralaan 9, 1381 CR Weesp, tel. 02940-10700.
MEVR. M.I. RÖDER, *le secretaris*, Peuleyen 21, 2742 ED Waddinxveen, tel. 01828-6077.
DRS. J. DREWES, *2e secretaris*, Bachlaan 58, 1817 GK Alkmaar, tel. 072-112015.
J.L. FRIELING, *penningmeester*, Prinses Beatrixlaan 31, 2341 TW Oegstgeest, tel. 071-152794.
MEVR. DRS. J. RIJKEN, *redactie Kleio*, Maasstraat 72 A 3, 1078 HL Amsterdam, tel. 020-715133.
MEVR. D.H. VERHAGEN, *didaktiekcommissie*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560.
M.J. VAN VELZEN, *onderwijsadviescommissie*, Mgr. van Gilsstraat 6, 6461 VG Kerkrade, tel. 045-455941.
P.L. HENDRIKS, *mavo-lbo-commissie*, Europaweg 25, 6381 KG Ubach over Worms, tel. 045-317162.
J. ENGBERS, *pedakcommissie*, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 04138-3138.
K. VAN DIJK, *programmacommissie bijscholing*, De Hoghe Weijdt 13, 1851 EB Heiloo, tel. 072-333570.

Ledenadministratie

Aangifte, wijzigingen en opzegging van het lidmaatschap schriftelijk meedelen aan: **Administratie V.G.N., Burg. Meineszlaan 10b, 3022 BH Rotterdam**. Aan nieuwe leden wordt verzocht bij hun aangifte mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, huisadres, telefoonnummer, adres van de school, waar men de hoofdbetrekking heeft en ook de sectie of het soort lidmaatschap, waartoe men wenst te behoren.

Contributies

Contributies na ontvangst van de acceptgirokaart storten op giro-nummer 128701 t.n.v. penningmeester van de V.G.N., Vreeswijkstraat 329, Den Haag.

Contributies vanaf 1 april 1979:

Gewone leden

Sectie Pedagogische Academies/Basisonderwijs

a. docenten Pedagogische Academies

f 90,-

b. docenten Basisonderwijs

f 60,-

Sectie MAVO/LBO

f 60,-

Sectie VWO/HAVO

f 90,-

Sectie Tertiair Onderwijs

f 90,-

Buitengewone leden (gepensioneerden en zij die wel geschiedenisbevoegdheid hebben maar geen les meer geven aan een van de bovengenoemde onderwijsinstellingen) f 55,-
Studentleden (zij die opgeleid worden tot het geven van onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting, zonder zelf les te geven) f 50,-

Didaktiekcommissie

MEVR. D.H. VERHAGEN, *voorzitter*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560.
DRS. J. BROUWER, *vice-voorzitter*, Mozartstraat 33, 6661 BH Elst, tel. 08819-1831.
H. VAN DUYSSEN, *secretaris*, Van Baerlestraat 65 IV, 1071 AR Amsterdam, tel. 020-799976.
DRS. J. BAALBERGEN, *le penningmeester*, Sandbergstraat 8, 1391 EL Abcoude, tel. 02946-3207, postrekening 1561752 t.n.v. penningmeester Didaktiekcommissie V.G.N.
H. DE LANGE, *2e penningmeester*, Rhijnsburglaan 23, 8181 XW Heerde, tel. 05782-2516.
P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062.
B. MOLENKAMP, Meerhoek 627, 5403 AC Uden, tel. 04132-64753.
MEVR. H. MULKENS-HARMEYER, Schaepmanlaan 9, 9722 NP Groningen, tel. 050-257888.

Onderwijs-Adviescommissie

M.J. VAN VELZEN, *voorzitter*, Mgr. van Gilsstraat 6, 6461 VG Kerkrade, tel. 045-455941.
DRS. C.W. KOREVAAR, *secretaris*, Koningin Wilhelminalaan 8, 2012 JK Haarlem, tel. 023-324379.
DRS. H. TH. LAMBOOY, Nes 2A, 1741 JZ Schagen, tel. 02240-4347.
DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, Ockenburg 29, 4901 CV Oosterhout, tel. 01620-26665.

MAVO-LBO-Commissie

P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062.
P.L. HENDRIKS, Europaweg 25, 6381 KG Ubach over Worms, tel. 045-317162.
G.J. VAN DER TWEEL, Van Deventerweg 6, 6861 EW Oosterbeek, tel. 085-337018.
G.C.J. VAN DER VEN, Floreffestraat 4, 5737 CP Lieshout, tel. 04992-1443.
H. ZWARTEVEEN, Prinses Irenelaan 51, 3832 CB Leusden, tel. 033-40879.

Commissie Pedagogische Academies (PEDAK)

DR. F.G.G. GOVERS, *voorzitter*, Elzenstraat 12, 5402 LR Uden, tel. 04132-64117.
DRS. C.G. VAN DER KOIJ, *secretaris*, Winschoterweg 10, 9723 CG Roodehaan Gr., tel. 05904-1556.
J.E. BROUWER, *penningmeester*, Fazantenweg 22, 7451 HD Holtten, tel. 05483-3098.
J. ENGBERS, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 04138-3138.
DRS. F.W.P. DIJKSTRA, Hondecoeterstraat 28 III, Amsterdam, tel. 020-733679.

Programmacommissie Bijscholing

PROF. DR. D.J. ROORDA, *voorzitter*, Lorentzkade 46, 2313 GD Leiden, tel. 071-125681.
MEVR. DRS. C.M.E. VELDHUIS-MEESTER, *le secretaris*, de Merodelaan 14, Groningen, tel. 050-256143.
A.L. VERHOOG, *hoofdcoördinator*, Waterbieskreek 19, 2353 JE Leiderdorp, tel. 071-891003.
K. VAN DIJK, *coördinator*, *2e secretaris*, De Hoghe Weijdt 13, 1851 EB Heiloo, tel. 072-333570.
DRS. J. BOUWSMA, *coördinator*, Brokmui 40, 9101 EZ Dokkum, tel. 05190-3598.
DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, *coördinator*, Ockenburg 29, 4901 CV Oosterhout, tel. 01620-26665.
DRS. J. BAALBERGEN, Sandbergstraat 8, 1391 EL Abcoude, tel. 02946-3207.
DR. P.A.M. GEURTS, Vermeerstraat 7, 6521 LT Nijmegen, tel. 080-222988.
P.H.F. GIELES, Wagnerlaan 3, 5216 GD 's-Hertogenbosch, tel. 073-143677.
J.C.M. GREEP, Anemonenweg 44, 2241 XL Wassenaar, tel. 01751-16387.
J.G. RAVEN, Wielewaal 28, 1834 XK St. Pancras, tel. 02267-2878.
H.E. DE WOLFF, Het Zicht 109, 2543 AL 's-Gravenhage, tel. 070-666506.

Commissie Geschiedenis en Maatschappijleer

J.P.M. HENKES, *voorzitter*, Kerkendijk 96b, 5712 EW Someren-Heide, tel. 04937-3230.
G.G. CALLENBACH, Kempen 12, 2036 EL Haarlem, tel. 023-330006.
J.C.M. GREEP, Anemonenweg 44, 2241 XL Wassenaar, tel. 01751-16387.
G.L. HEY, Elzenlaan 12, 2231 XE Rijnsburg, tel. 01718-22552.
DRS. J.S. WIJNE, Stastokdreef 7, 3561 JR Utrecht, tel. 030-618042.

Afdelingssecretariaten

<i>Alkmaar:</i>	Lindenlaan 12, 1861 HA Bergen.
<i>Arnhem:</i>	Apeldoornseweg 31, 6814 BH Arnhem.
<i>Amsterdam:</i>	Plantage Muidergr. 35 I, 1018 TL Amsterdam.
<i>Den Bosch:</i>	Brede Haven 37, 5211 TL Den Bosch.
<i>Breda:</i>	St. Bavostr. 96, 4891 CK Rijsbergen.
<i>Eindhoven:</i>	Barriereweg 196, 5622 CP Eindhoven.
<i>Goes:</i>	Rembrandtlaan 61, 4462 AH Goes.
<i>Groningen:</i>	Verl. Frederikstr. 9A, 9724 NC Groningen.
<i>Den Haag:</i>	L.v.Galenstr. 68, 2518 ER Den Haag.
<i>Haarlem:</i>	Noorderdreef 160, 2152 AB Nieuw-Vennep.
<i>Heerlen:</i>	Parallelweg Zd 69, 6336 VR Hulsberg.
<i>Hengelo:</i>	Tollensstraat I, 7471 ZD Goor.
<i>Leeuwarden:</i>	De Kei 462, 8918 BP Leeuwarden.
<i>Maastricht:</i>	Veldspaatstr. 23, 6216 BM Maastricht.
<i>Rotterdam:</i>	v.d.Helmstr. 27, 3067 HA Rotterdam.
<i>Utrecht:</i>	van Bijnkershoecklaan 351, 3527 XJ Utrecht.
<i>Venlo:</i>	Paterstraat 29, 5801 AT Venray.
<i>Zutphen:</i>	Gerstekamp 12, 7231 BK Warnsveld.
<i>Zwolle:</i>	Stevinstr. 11, 3841 KB Harderwijk.

Geschiedeniswerkplaats

J. Beetsma, P.A. Das en B. Pijlman

In de serie 'Geschiedeniswerkplaats' verschijnen dit jaar de nieuwe onderwerpen voor het experimentele centraal schriftelijk eindexamen geschiedenis en staatsinrichting in 1980.

Nederland 1917-1940

Deel 9, ISBN 90 01 06431 0 72 pag, ca. f 8,50

Verschijnt voor de grote vakantie

Het fascisme

Deel 10, ISBN 90 01 06432 9 ca. 80 pag, ca. f 8,50

Verschijnt na de grote vakantie

Op grond van ervaringen van gebruikers volgen in deze nieuwe deeltjes de *verwerkingsfasen* direct op de betreffende *basisteksten* en zijn de *chronologie* en de *begripenlijst* aan het eind geplaatst.

Belangstellende docenten kunnen nu reeds een beoordelings-exemplaar laten reserveren.

De serie *Geschiedeniswerkplaats* bestaat uit de volgende delen:

ISBN 90 01 06420 5	1 De Koude Oorlog
ISBN 90 01 06421 3	2 Het Midden-Oosten
ISBN 90 01 06426 4	5 Verenigde Staten 1917 - 1941
ISBN 90 01 06428 0	6 De Sovjetunie onder Stalin
ISBN 90 01 06429 9	7 Nederland na 1945
ISBN 90 01 06430 2	8 De dekolonisatie
ISBN 90 01 06431 0	9 Nederland 1917 - 1940
ISBN 90 01 06432 9	10 Het fascisme

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij de uitgever.

Wolters-Noordhoff